T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂMİ BİLİMLER ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İKTİBAS SANATI VE BEDÎÜZAMAN EL-HEMEDÂNÎ'NİN MAKÂMELERİNDE İKTİBAS

Rabia BÜKÜLMEZ
2501211135

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Hatice ARSLAN SÖZÜDOĞRU

İSTANBUL-2025

ÖZ

İKTİBAS SANATI VE BEDÎÜZZAMAN EL-HEMEDÂNÎ'NİN MAKÂMELERİNDE İKTİBAS

Rabia BÜKÜLMEZ

Makâme geleneği, Arap edebiyatında müstesna bir yere sahiptir. Makâme alanında yazılan önemli çalışmalardan bir de Bedîüzzaman el-Hemedânî'nin *el-Makâmât* adlı eseridir. Hemedânî, eserinde iktibas sanatından faydalanmıştır. İktibas sanatı, âyetler ve hadislerden yapılan doğrudan alıntıların, belirli bir düzen dahilinde edebî metinlere yedirilerek kullanılmasını ifade eder. Böylelikle iktibas hem dinî hem de edebî bir niteliğe sahiptir.

Bu tezde Hemedânî'nin söz konusu eserinde verdiği iktibaslar çalışılmıştır. Tez üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk iki bölüm, çalışmaya hazırlık mahiyetinde olup literatür taramasına ayrılmıştır. Birinci bölümde makâme türü genel hatlarıyla ele alınmış ve alt başlıkları incelenmiş, tarihsel gelişimi ve edebî özelliklerine değinilmiştir. İkinci bölümde ise belâgat ilminin temel başlıkları olan meânî, beyân ve bedî kavramları açıklanmış, belâgat ilminin bedî' kısmında yer alan iktibas sanatı ayrıntılı bir şekilde irdelenmiştir. Tezin ana kısmı olan üçüncü bölümde ise, Hemedânî'nin makâmelerinde yer alan iktibas örnekleri tahlil edilmiştir. Âyetlerden, hadislerden, Arap mesellerinden ve şiirlerden yapılan iktibaslar, makâmeler bağlamında detaylı bir şekilde çalışılmıştır. Ayrıca makâmelerdeki alıntıların bağlamla olan ilişkisi, edebî işlevi ve kullanılan ifadelerin üslup açısından katkısı da değerlendirilmiştir. Çalışma neticesinde, Hemedânî'nin özellikle Kur'ân âyetlerinden ve Arap mesellerinden yoğun bir biçimde yararlandığı; hadis iktibaslarının ve şiirlerden yapılan alıntıların ise sınırlı düzeyde olduğu görülmüştür.

Çalışmamızda hem iktibas sanatının teorik yönünü hem de el-Hemedânî'nin *Makâme*'sindeki iktibasların izleri sürülmüştür. Makâme türünün zenginliği ve iktibas sanatının belâgat içindeki yeri göz önüne alındığında, yapılan bu tahlil çalışması, klasik Arap edebiyatının anlaşılmasına yönelik bir adım niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Belâgat, İktibas Sanatı, Makâme, Hemedânî, Edebî Sanatlar, Kur'ân İktibası, Hadis İktibası.

ABSTRACT

THE ART OF IQTIBAS AND IQTIBAS IN BADI ‘AL-ZAMAN AL-HAMADHANI’S MAQAMAT

Rabia BÜKÜLMEZ

The maqāma tradition occupies a distinguished place in Arabic literature, and among the prominent works in this field is *al-Maqāmāt* by Badīʿ al-Zamān al-Hamadhānī. In this work, al-Hamadhānī makes use of the literary device known as *iqtibās*. *Iqtibās* refers to the direct incorporation of Qur’ānic verses and prophetic traditions into literary texts in a stylistically integrated manner. In this sense, *iqtibās* embodies both a religious and a literary dimension.

This study examines the use of *iqtibās* in al-Hamadhānī’s *al-Maqāmāt*. The thesis is organized into three main chapters. The first two serve as preparatory groundwork through a review of the relevant literature. The first chapter discusses the maqāma genre in general, its subcategories, historical development, and literary characteristics. The second chapter focuses on the science of rhetoric (*balāgha*), clarifying its principal components—*maʿānī*, *bayān*, and *badīʿ*—and provides a detailed analysis of *iqtibās* within the section of *badīʿ*. The central part of the study, presented in the third chapter, analyzes the *iqtibās* instances found in al-Hamadhānī’s *maqāmāt*. Verses, prophetic traditions, Arabic proverbs, and poetic quotations are examined in their respective contexts, with attention to their literary function, stylistic contribution, and relevance to the narrative. The findings reveal that al-Hamadhānī draws most extensively on Qur’ānic verses and Arabic proverbs, while his use of ḥadīth quotations and poetic borrowings remains comparatively limited.

This research aims to contribute to the academic discourse by demonstrating both the artistic value of iqtibas and the literary mastery of al-Hamadhānī. The results highlight the maqāma genre’s richness and reaffirm the central place of iqtibas within classical Arabic literary tradition.

Keywords: Balāgha, Iqtibas, Maqāma, al-Hamadhānī, Literary Arts, Qur’anic Iqtibas, Hadith Iqtibas.

ÖNSÖZ

Arap dili ve edebiyatı, çağlar boyu hem İslâm medeniyetinin ana taşıyıcısı hem de dinî, fikrî ve kültürel birikimin en zengin ifade alanlarından biri olmuştur. Bu edebî miras içerisinde belâgat ilmi, yalnızca dilin güzelliklerini ortaya koymakla kalmamış; aynı zamanda anlam derinliğini, üslup zarafetini ve Kur'ân-ı Kerîm'in mucizevi anlatımını anlamada anahtar bir rol üstlenmiştir. Belâgat ilminin bir alt dalı olan bedî' sanatı ve onun içinde yer alan iktibas sanatı, özellikle klasik Arap edebiyatında hem edebî bir teknik hem de dinî bir tefekkür aracı olarak karşımıza çıkar.

Bu çalışmada, klasik Arap edebiyatının önemli şahsiyetlerinden biri olan Bedîüzzaman el-Hemedânî'nin *el-Makâmât* adlı eserindeki iktibas sanatının izleri sürülmüş, âyet, hadis, mesel ve şiir alıntıları bağlamında bu sanatın kullanım şekli, amacı ve etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Eserin seçilmesinde hem Arap nesir geleneği içerisindeki özel yeri hem de müellifin dil ustalığı ve edebî sanatları kullanmadaki mahareti etkili olmuştur. Hemedânî'nin makâmelerinde yoğun bir şekilde kullanılan iktibaslar, onun hem dinî metinlerle kurduğu ilişkiyi hem de metne kattığı derinliği göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Çalışma üç ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde makâme türünün edebî gelenek içindeki yeri, tarihi gelişimi ve Arap edebiyatındaki örnekleri ele alınmıştır. Bu bağlamda Hemedânî'nin bu türü kurumsallaştıran şahsiyetlerden biri olduğu vurgulanmış ve onun ardından gelen müelliflerin bu geleneği nasıl sürdürdüklerine değinilmiştir. İkinci bölümde ise belâgat ilmi genel hatlarıyla tanıtılmış, ardından bedî' ilmi bağlamında iktibas sanatı detaylandırılmıştır. Bu kapsamda iktibasın tanımları üzerine durulmuş, terimleşme sürecine değinilmiş ve ilgili diğer sanatlarla ilişkisi ortaya konmuştur. Üçüncü ve en geniş bölümde ise Hemedânî'nin makâmelerinde tespit edilen iktibaslar sistematik olarak

sınıflandırılmış; âyet, hadis, mesel ve şiirlerden yapılan alıntılar ayrı ayrı incelenmiştir. Her bir makâme, iktibasın yeri ve anlam değeri açısından analiz edilmiştir.

Tezin hazırlanması sürecinde karşılaşılan en büyük güçlük, Hemedânî'nin ağır ve sanatlı dili olmuştur. Metinlerin özgün Arapça ibareleri kimi zaman anlam bakımından zorlayıcı olsa da bu zorluklar çalışmaya ayrı bir zenginlik katmış, eserin ruhunu daha yakından tanıma imkânı sunmuştur. Bu noktada, eserin Türkçeye kazandırılmasına katkı sunan tercüme çalışmalarından ve mütercimlerin açıklamalarından da faydalanılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, yalnızca belirli makâmelerdeki iktibasları sıralamak değil, aynı zamanda iktibasın bir belâgat sanatı olarak anlam boyutunu ortaya koymak ve klasik bir eserde nasıl işlevsel hâle getirildiğini gösterebilmektir. Ayrıca bu tez, Arap edebiyatında iktibas sanatının kullanımına dair bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın bu aşamaya gelmesinde katkı sağlayan, akademik rehberliğini her zaman titizlikle yürüten değerli danışman hocam Doç. Dr. Hatice Arslan Sözüdoğru'ya sonsuz hürmetlerimi ve teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, araştırma sürecinde; aradığım kaynakları temin etmemi kolaylaştıran İSAM kütüphane görevlilerine, bilimsel katkı sağlayan akademisyenlere, son aşamada metnin daha anlaşılır hâle gelmesine yönelik İbrahim Oruç'a ve manevi desteğini her daim hissettiğim aileme şükran borçluyum.

Rabia BÜKÜLMEZ

İSTANBUL, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **i**

ABSTRACT ..... **iii**

ÖNSÖZ ..... **iii**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **ix**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP EDEBİYATINDA MAKAME VE TÜRLERİ

1.1. Makâme 6

1.2. Arap Edebîyatında Makâmeler 8

1.2.1. Arap Edebîyatında Makâme (Geleneği) ve Oluşum Süreci 8

1.3. Makâme'nin Alt Başlıkları 9

1.3.1. Hitâbî Makâme 10

1.3.2. Hikâye Makâme 11

1.3.3. İ'lâmî Makâme 14

İKİNCİ BÖLÜM

BELÂGAT İLMİ VE İKTİBAS SANATI

2.1. Belâgat ve Gelişim Süreci 16

2.2. Belâgatin Çeşitleri 18

2.2.1. Meanî 18

2.2.2. Beyân 21

2.2.3. Bedî 26

2.3. İktibas Sanatı 28

2.3.1. Terimleşme Sürecinde İktibas 28

2.3.2. İktibas ile Alakalı Sanatlar 29

2.3.3.1. Tazmin 30

2.3.3.2. Akd 32

2.3.3.3. Hal 32
2.3.3.4. Telmih 32

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEDÎUZZAMÂN EL-HEMEDÂNÎ VE MAKÂMELERİNDEKİ İKTİBASLAR

3.1. Bedîüzzaman el-Hemedânî'nin Hayatı ve Edebî Kişiliği 34
3.2. Eserleri 39
3.2.1. *er-Resâ'il* 39
3.2.2. *Dîvân* 39
3.2.3. *el-Makâmât* 40
3.2.3.1. Makâmelerin Kurgusal Yapısı 41
3.2.3.2. Coğrafya ve Şehir Temsilleri 42
3.2.3.3. Temalar ve Sosyal Eleştiri 43
3.2.3.4. Edebî Sanatlar ve Dil Kullanımı 44
3.2.3.5. Başlıca Karakterler 44
3.3. Bedîüzzaman'ın Makâmelerindeki İktibaslar 46
3.3.1. Âyetlerden İktibaslar 46
3.3.1.1. Kariziyye (şiir) Makâmesi 47
3.3.1.2. Azerbaycaniyye (Azerbaycan) Makâmesi 47
3.3.1.3. Bağdâdiyye (Bağdat) Makâmesi 51
3.3.1.4. Basriyye (Basra) Makâmesi 52
3.3.1.5. Buhariyye (Buhara) Makâmesi 53
3.3.1.6. Kazvîniyye (Kazvin) Makâmesi 53
3.3.1.7. Mâristâniyye (Tımarhane) Makâmesi 55
3.3.1.8. Mecâ'ıyye (Açlık) Makâmesi 57
3.3.1.9. Va'ziyye (Öğüt) Makâmesi 58
3.3.1.10. İlmiyye (İlim) Makâmesi 60
3.3.1.11. Saymeriyye (Saymerî) Makâmesi 61
3.3.1.12. Dînariyye (Dînar) Makâmesi 63
3.3.1.13. Sufriyye (Sarı) Makâmesi 63
3.3.1.14. Sâriye (Sârî) Makâmesi 64
3.3.1.15. Temîmiyye (Temîm) Makâmesi 64
3.3.1.16. Hamriyye (Şarap) Makâmesi 65

3.3.1.17. Matlubiyye (Hazine) Makâmesi 65
3.3.1.18. Bişriyye (Bişr) Makâmesi 66
3.3.2. Hadis-i Şeriflerden İktibaslar 67
3.3.2.1. Kufiyye (Kufe) Makâmesi 67
3.3.2.2. Bağdâdiyye (Bağdat) Makâmesi 68
3.3.2.3. Sufriyye (Sarı) Makâmesi 69
3.3.2.4. Bişriyye (Bişr) Makâmesi 69
3.3.3. Arap Mesellerinden İktibaslar 70
3.3.3.1. Kariziyye (Şiir) Makâmesi 70
3.3.3.2. Esediyye (Aslan) Makâmesi 71
3.3.3.3. Cürcâniyye (Cürcân) Makâmesi 71
3.3.3.4. Bağdâdiyye (Bağdat) Makâmesi 72
3.3.3.5. Fezâriyye (Fezâri) Makâmesi 73
3.3.3.6. Câhıziyye (Câhız) Makâmesi 75
3.3.3.7. Madıriyye (Madîra) Makâmesi 75
3.3.3.8. Hırziyye (Muska) Makâmesi 79
3.3.3.9. Va'ziyye (Öğüt) Makâmesi 80
3.3.3.10. Hamdâniyye (Hamdân) Makâmesi 80
3.3.3.11. Nâcimiyye (Nâcim) Makâmesi 80
3.3.3.12. Vasiyye (Vasiyyet) Makâmesi 82
3.3.3.13. Dînâriyye (Dinar) Makâmesi 83
3.3.3.14. Bişriyye (Bişr) Makâmesi 84
3.3.4. Şiirlerden iktibaslar 85
3.3.4.1. Kariziyye (Şiir) Makâmesi 86
3.3.4.2. Kufiyye (Kufe) Makâmesi 87
3.3.4.3. Bişriyye (Bişr) Makâmesi 87
SONUÇ 89
KAYNAKÇA 91

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	**:** bin, ibn
bkz.	**:** Bakınız
çev.	**:** Çeviren
ed.	**:** Editör
Hz.	**:** Hazreti
No.	**:** Numara
öl.	**:** Ölüm Tarihi
s.a.v.	**:** Sallallâhü aleyhi ve sellem
thk.	**:** Tahkik Eden
vb.	**:** ve benzerleri
yy.	**:** Yüzyıl

GİRİŞ

Arap edebiyatı, tarihi süreçte yazılı ve sözlü kültürün taşıyıcısı olarak önemli bir yer tutmaktadır. Bu edebiyat içinde gelişen ve büyüyen belâgat ilmi sadece dilin inceliklerini ve ustalıklarını öğretmekle kalmamış, bunun yanında estetik bir ifade oluşturma amacıyla şekillenmiştir. Belâgatin asli konularından biri kabul edilen bedi‘ ilmi, ifade gücünü arttırmak ve anlamı zenginleştirmek amacıyla geliştirilen sanatlardan oluşur. Bu sanatlar içerisinde iktibas dinî metinler ve edebî metinlerin buluştuğu en önemli disiplinlerden biri olarak dikkat çekmektedir.

İktibas sanatı, özellikle klasik Arap edebiyatında, kutsal metinlerin nüfuz ettiği bir ifade biçimidir. Kur’ân-ı Kerîm’in lafızlarının yahut hadis-i şeriflerin doğrudan veya dolaylı bir şekilde edebî metinlerde var olması ifadelerin estetiğini güçlendirmiştir. Bunun yanında metinlere dinî bir enginlik de kazandırmıştır. Bu perspektiften bakıldığında iktibas sanatı, dilsel ifade ile dinî içerik arasında anlam bağları kurarak edebî söylemin teşekkülünde temel bir yapılandırıcı unsur rolünü üstlenmektedir. Kur’an’ın “îcâz” yönü Arap edebiyatını etkilediği gibi bu etki makâme gibi özgün edebî formların oluşumuna da katkı sağlamıştır.

Buradan hareketle çalışmamızda Ebü’l-Fazl Bedîüzzaman Ahmed b. el-Hüseyn b. Yahyâ el-Hemedânî‘nin (öl. 398/1008) *Makâmât* adlı eserinde yer alan iktibaslar ele alınacaktır. 52 küçük makâmeden oluşan bu eser, toplumdaki noksanlıklara dikkat çekmek amacıyla yazılmış hikâyelerden oluşur. Bu hikâyeler, sözlü gelenekten beslenerek yazılı forma aktarılan, edebî oyunların ve kıvrak dil kullanımının yaygın olduğu ve çoğunlukla hayali karakterlere dayalı bir anlatı biçimine dayanır. Hemedânî, bu türü sistematik bir hale getirerek Arap edebiyatında seçkin ve özgün bir yer edinmiştir. Onun *Makâmât* adlı eseri, barındırdığı zengin belâgat unsurları bakımından klasik Arap edebiyatı geleneğinin yapı taşlarından biri olarak kabul edilmektedir.

Makâmeler içerik yönüyle birçok edebî sanat barındırmakla birlikte özellikle iktibas sanatı açısından dikkat çekicidir. Hemedânî’nin makâmelerinde âyetlerden yapılan iktibaslar büyük yer tutmakta; bunun yanı sıra Arap atasözleri, şiirler ve

hadislerden yapılan iktibaslar da eserde yer bulmaktadır. Ancak bu unsurların kullanımı sırf süsleme gayesiyle değil; bağlam içinde derin anlam ilişkileri kurarak, okuyucuya hem dinî hem de edebî bir bakış açısı kazandırma amacı taşımaktadır.

İktibasın klasik dönemde nasıl betimlendiği ve tatbik edildiği, bu çalışmada teorik çerçevenin çizilmesinde önemli yer tutmaktadır. Özellikle Hatîb el-Kazvînî (öl. 739/1338)[1] ve Ebû Yakûb es-Sekkâkî[2] (öl. 626/1229) gibi belâgat âlimleri, iktibas sanatını bedi‘ ilminin bir alt başlığı olarak değerlendirmişlerdir. Yine İbnü’l-Mu‘tez (öl. 296/908), Câhiz (öl. 255/869) ve Abdülkâhir el-Cürcânî (öl. 471/1078-79)[3] gibi isimler de bu alanda rehberlik etmiş kimselerdir. Dolayısıyla hem klasik belâgat literatürü incelenmiş hem de modern dönemde yapılan çalışmalar dikkatle incelenerek iktibas sanatının mahiyeti ortaya konulmaya gayret edilmiştir.

Literatürde iktibas sanatı üzerine çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu sanatın klasik dönemdeki konumu, ilk dönem belâgat alimleri tarafından ele alınmıştır. Belâgat ilmi çerçevesinde, iktibasın tanımı, mahiyeti ve işlevine dair açıklamalar bu döneme ait eserlerde yer almıştır. Bu bağlamda, yukarıda sunduğumuz kaynaklarda da bu sanata dair bilgileri detaylıca bulmak mümkündür.

Yakın dönemde de iktibas sanatına dair bazı çalışmalar yapılmıştır. Nitekim Kutaiba Ferhat’ın *Arap Dili Edebiyatında Kur’an’dan İktibas*[4] başlıklı doktora tezi, yine Reyhan Keleş’in *Divan Şiirinde Lafzi Ayet ve Hadis İktibasları*[5] isimli doktora

---

1 Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb el-Kazvînî, *Telhis (Meani-Beyan-Bedi)*, çev. Muhammed Fahreddin Dinçkol (İstanbul: Ebrar Yayınları, 1990). 214.

2 Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-Ulûm*, çev. Zekeriya Çelik (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017). 507.

3 Abdulkâhir el-Cürcânî, *Delâ’ilu’l-İ‘câz fî İlmi’l-Meânî*, nşr. M. Reşîd Rıza (Beyrut: Dâru’l- M ’arife, 1994).; Abdülkâhir el-Cürcânî, *Esrârü’l-belâğa* (Beyrut: Dâru ihyai’l-Ulum, 1992).

4 Kutaıba Ferhat, *Arap Dili Edebiyatında Kur’ân’dan İktibas* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora, 2019).

5 Reyhan Keleş, *Divan Şiirinde Lafzi Ayet ve Hadis İktibasları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013).

tezi ve Fatih Tok'un *Peygamberimizin Kurân'dan İktibasları*[6] başlıklı yüksek lisans tezi bu konuda önemli referanslardır.

Makâme türü ve onu literatüre kazandıran Bedîüzzaman el-Hemedânî'nin hayatı ve ilmi kişiliğini inceleyen kitaplar ve tezler de literatürde yer bulmuştur. Ahmed Şevkî Dayf (öl. 2005), *el-Makâme*[7] adlı eserinde bu türün genel özelliklerini ortaya koymuş ve Hemedânî, Harîrî (öl. 516/1122) ve Nâsîf b. Abdullah el-Yâzicî'ye (öl. 1871) ait makâme metinlerini inceleme konusu yapmıştır. Dolayısıyla, adı geçen kitap hem klasik dönemin öncülerine hem de sonraki dönem temsilcilerine yer vermesi bakımından belli bir değer taşısa da makâme edebiyatının bütüncül bir değerlendirmesinden ziyade seçilmiş metinler üzerinde sınırlı bir analiz niteliği taşımaktadır.

Makâme literatürünü tanıtan çalışmalar arasında en kapsamlı ve sistematik eserlerden biri, Yûsuf Nûr 'İvâd tarafından kaleme alınan *Fennu'l-makâmât beyne'l-meşrik ve'l-mağrib* adlı çalışmadır. Söz konusu eser, Doğu ve Batı İslâm dünyasında telif edilmiş makâme metinlerine dair zengin bir bibliyografik veri sunmakta ve bu yönüyle makâme türünün tarihî seyri hakkında önemli bir kaynak işlevi görmektedir. Bununla birlikte, eserin temel ağırlık noktasının edebî analizden ziyade bibliyografik tanıtım üzerine kurulmuş olduğu görülmektedir. Bu nedenle, çalışmada makâmenin üslup, yapı, tematik çeşitlilik ve edebî estetik gibi yönlerine dair derinlemesine bir değerlendirme yer almamaktadır. Dolayısıyla eser, makâme türünün edebî mahiyetini ortaya koymaktan çok, bu türe ait metinlerin derlenmesi ve tasnifi yoluyla bir kaynakça niteliği taşımaktadır.

Abbâs Hânî Cerrâh tarafından kaleme alınan *el-Makâmâtu'l-'Arabiyye ve âṯârühû fî'l-âdâbi'l-'âlemiyye* adlı eser, makâme türüne dair yapılan çalışmalar arasında dikkat çeken önemli çalışmalardan biridir. Cerrâh bu eserinde, Arap

---

6 Fatih Tok, *Peygamberimizin Kur'ân'dan İktibasları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005).

7 Şevkî Dayf, *el-Makâme* (Kahire: Darü'l-Ma'ârif, 1987).

edebiyatında kaleme alınmış birçok makâme eserini coğrafi bölgelere göre tasnif ederek sistematik bir şekilde sıralamış; bununla birlikte, Farsça ve İspanyolca gibi farklı dillerde ortaya çıkan makâme örneklerine de yer vererek türün dünya edebiyatındaki etkilerine ışık tutmuştur. Bu yönüyle eser, makâme edebiyatının sadece Arap edebiyatı çerçevesinde değil, daha geniş bir kültürel ve dilsel zeminde incelenmesine katkı sunmaktadır. Ancak söz konusu çalışmada, makâme türünün edebî unsurlarına, yapısal özelliklerine dair çözümlemeler oldukça sınırlı kalmış; türün estetik boyutu ve edebiyat içindeki yerini ortaya koyma çabası, daha çok genel tanıtımlar ve örnek listeler düzeyinde ele alınmıştır. Bu nedenle eser, makâmenin edebî değerini derinlemesine analiz eden değil, daha ziyade türün farklı coğrafyalardaki tezahürlerini belgeleyen ve tanıtan bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Nevzat Aşık'a ait *Bedî'u-Zemân el-Hemezânî*[8] adlı eserde müellif Hemedânî'nin hayatı ve eğitimi hakkında bilgiler verilmektedir. Rahmi Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve Makâmeleri*[9] adlı kitabında genel olarak müellifin hayatı, ilmi ve edebî kişiliği ve makâmeler hakkında özet bilgiler verdikten sonra *el-Makâmât* adlı eserin içerisinde geçen 52 makâmenin tamamını tercüme etmiştir.

Bu tez üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Arap edebiyatında makâme türünün tarihi kökeni, çeşitleri ve edebî fonksiyonu analiz edilmiştir. Bu kısımda türün oluşumunda etkili olan kültürel ve sosyo-politik bağlamlar da dikkate alınmıştır. Tezin ikinci bölümünde, belâgat ilminin temel referansları doğrultusunda iktibas sanatına ilişkin teorik bir çerçeve çizilmiş; klasik dönemdeki belâgatçılar tarafından ileri sürülen görüşler karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Hemedânî'nin iktibas örneklerine ayrılmış olan üçüncü bölümde ise âyetler, hadisler, Arap meselleri ve şiirlerden alıntılar bölümlendirilerek örneklerle açıklanmıştır.

Çalışma, muhteva itibariyle yalnızca iktibas sanatına odaklandığından, makâmelerdeki diğer belâgat öğeleri kapsamın dışında bırakılmıştır. Zira

---

8 Nevzat Aşık, *Bedî'u-Zemân el-Hemezânî* (İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996).

9 Rahmi Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri* (Ankara: Hece Yayınları, 2020).

makâmelerde mecaz, telmih, cinas gibi pek çok sanat yer almakla birlikte, çalışmanın amacı ve hacmi gereği bu sanatlara değinilmemiştir.

Bu bağlamda, Hemedânî'nin *Makâmât* adlı eserinde iktibas sanatının ne denli bilinçli, sistemli ve ustalıkla kullanıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Eserde yer alan iktibaslar, yalnızca metni süsleyen yüzeysel birer edebî unsur olarak değerlendirilmemelidir. Bilakis bu iktibaslar, Hemedânî'nin Kur'an ve hadis başta olmak üzere dinî kaynaklara olan vukûfiyetini, hitabet kudretini ve edebî maharetini sergileyen çok katmanlı ifadeler olarak ön plana çıkmaktadır. Müellifin, dinî metinlerle kurduğu bu derin ilişki, onun yalnızca bir edebiyatçı değil; aynı zamanda dinî ilimlerde de yetkin bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

İktibasların bağlama uygunluğu, metindeki anlam derinliğini artırma işlevi ve okuyucunun zihninde çağrışımlar uyandıracak şekilde kullanılması, Hemedânî'nin bu sanatı yalnızca biçimsel bir süsleme aracı olarak değil, anlamı pekiştirici ve retorik etkiyi güçlendirici bir teknik olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Bu durum, yazarın belâgat ilmindeki birikimini ve klasik Arap edebiyatı geleneği içerisindeki yerini de gözler önüne sermektedir.

Bu yönüyle çalışma, Hemedânî'nin edebî üslubunu daha yakından tanımaya katkı sunarken; iktibas sanatının klasik Arap nesrindeki fonksiyonunu da daha kapsamlı bir biçimde değerlendirme imkânı sağlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP EDEBİYATINDA MAKÂME VE TÜRLERİ

1.1. MAKÂME

Arap edebiyatında nesrin türlerinden biri olan "makâme" aynı zamanda Arap kültürünün bir mahsulüdür. "Makâme" kelimesi ق-و-م (k-v-m) kökünden türemiş olup lügat anlamı "ayakta durmak", "ayağa kalkmak"tır. Bu kelime, mastar olarak mef'al kalıbından "makâm" kelimesi olarak iki ayağın bulunduğu yer anlamında kullanılmaktadır. "Makâm" (مقام) kelimesine te'nis tâ'sı eklendiğinde edebî anlamda "makâme" (مقامة) kelimesi ortaya çıkar ve bu da "insanlardan bir grup" veya "meclis" anlamına gelmektedir.[10]

Cahiliye devrine bakıldığında bu kelimenin iki farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi "kabile meclisi" anlamını ifade etmektedir. Bu devrin şairlerinden olan Züheyr b. Ebî Sülmâ da (öl. 609) aşağıdaki beytinde makâme kelimesini bu anlamda kullanmaktadır.[11]

و فِيهِمْ مَقَامَاتٌ حِسانٌ وُجُوهُهاَ وأَنْدِيَةٌ يَنْتَابُها القَوْلُ و الفِعْلُ

"Onların arasında güzel yüzlü insanların bulunduğu duruşlar (makâmeler) ve sözün ve davranışın bir arada olduğu meclisler vardır."

Makâme kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de birden fazla âyette yer almakta olup, bağlamına göre farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.[12]

وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهِيمَ مُصَلًّى

"Siz de İbrahim'in makamından kendinize namaz kılacak bir yer edinin"[13]

---

10 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab,Muhammed es-Sadık el-Ubeydi (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî,), 11/355.

11 Ebû Sülmâ (Ebû Büceyr) Züheyr b. Ebî Sülmâ (Rebîa) b. Riyâh el-Müzenî, *Divanu Züheyr b. Ebû Sülma* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2008), 50.

12 el-Halîl b. Ahmet, *Kitâbu'l-'ayn* (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988), 232.

13 *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Bakara, 2/125.

Bu âyette makâme kelimesinin "duruş yeri" anlamında kullanıldığı görülmektedir.

ٱلَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ ٱلْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِۦ

"O ki bizi lütfuyla sonsuza kadar kalınacak yurda yerleştirdi."[14]

Bu âyette ise Adn cennetleri kastedilerek ism-i mekân anlamında kullanılmıştır.

Makâme kelimesi, farklı alanlarda farklı ıstılahlarda kullanılır. Örneğin tasavvuf terimi olarak, "Ahlâk ilkeleriyle sülûkün mertebelerini, velilerin kabirlerini veya sembolik türbelerini ifade etmektedir."[15] şeklinde tanımlanırken; musikide "Belirli birtakım hususiyetleri haiz perde veyahut ezginin içindeki konumunu, yerini ve durumunu ifade etmektedir." şeklinde tanımlanmıştır.[16]

Dilbilimciler açısından bu kavrama bakıldığında, kelimenin hicri üçüncü asırdan önce sadece sözlük anlamında kullanıldığı, daha sonrasında terim anlamını kazandığı görülmektedir. Nitekim Ahmet Hasan ez-Zeyyât (öl. 1968), makâmeyi "Vaaz veya hoş bir konuyu içeren gösterişli bir üslupla oluşturulan hikâyeler."[17] şeklinde tanımlarken; Corcî Zeydan (öl. 1914) ise söz konusu kelimeyi "Kişiye ibret, öğüt vermek veya bir nükte sebebiyle hayalî bir kimsenin ağzıyla söylenmiş olan kısa hikâyeler."[18] şeklinde tanımlamıştır.

Değişik alanlarda farklı anlamları ifade etse de Arap dili terimi olarak, herhangi bir toplantıda anlatılagelen, dilencilerin maceralarını konu edinen bir tür olduğu şeklindedir. Hayalî bir ravinin anlattığı olaylar çerçevesinde gelişen hikâye, eğlendiriciliği ve eğiticiliğinin yanında sanatsal, secili bir üslupla verilir. Makâmenin

---

14 el-Fâtır, 35/35.

15 Süleyman Uludağ, "Makam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/409.

16 Okan Murat Öztürk, *Makam Müziğinde Ezgi ve Makam İlişkisinin Analizi ve Yorumlanması Açısından Yeni Bir Yaklaşım: Perde Düzenleri ve Makamsal Ezgi Çekirdekleri* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 17.

17 Ahmed Hasan Zeyyat, *Tarihü'l-edebî'l-Arabi* (Beyrut : Dârü'l-Mektebeti'l-Hayât, 1983) 1/585.

18 Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-Arabiyye* (Kahire: Matba'atü'l-Hilâl, 1937), 1-2/275.

kelime bakımından zenginliği, çok fazla atasözü, hikemî söz, şiir veya şiirsel ifade içeriyor olması ve dilinin son derece ağır oluşu ayırt edici özellikleri arasındadır. Makâmede yazar, yaşanmış veya yaşanabilecek olayları anlatır. Böylelikle nesir türlerinden biri olan hikâye ile ortak özellikler barındırır. Kimi zaman bir edebî eleştiri ya da sohbet havası içerisinde yapılan anlatım tarzı sebebiyle anı, günlük veya deneme karışımı bir yazı çeşidi olarak da kabul görmektedir.[19]

Sonuç itibariyle makâme kelimesi, Cahiliye devrinde "meclis ve meclisi oluşturan topluluk" anlamını ifade ederken, İslâmî devirde bu kavram bir anlam genişlemesine uğramış ve genel hatlarıyla "belirli bir şekle bağlı kalmadan insanlara vaaz ve nasihat etme ya da kültürel etkinlik yapma amacıyla gerçekleştirilen toplanmalar"[20] anlamında terim olarak kullanılmıştır.

1.2. ARAP EDEBİYATINDA MAKÂMELER

1.2.1. Arap Edebiyatında Makâme Geleneği ve Oluşum Süreci

Arap edebiyatında makâmenin edebî bir ürün olarak oluşum sürecine bakıldığında, ilk olarak Emevîler döneminde ortaya çıktığı görülür. Bu dönemde İslâm devletinin servet ve nüfuzu genişlemiş, buna paralel olarak da refah seviyesi yükselmiş ve adaletsiz uygulamalar da baş göstermiştir. Bu durumdan rahatsız olan bazı zahitler, üst düzey yöneticilerle temas kurmuş ve halka açık meydanlarda yüksekçe bir yere çıkıp bu yöneticileri edebî ve süslü bir dil kullanarak uyarmaya çalışmışlardır. Bu kimseler hitabetlerinde dilin kullanımına son derece önem vermişlerdir. Kur'ân'dan, hadislerden, Arap şiir ve mesellerinden sıkça istifade eden bu zahitler, böylelikle günümüze kadar var olagelen bir edebî form olarak makâme geleneğinin bir anlamda temellerini de atmışlardır. Ancak 3./9. yüzyıldan itibaren makâmenin nasihat ve vaaz boyutu canlılığını yitirmiş; yerini daha çok eğlendirici, eğitici ve öğretici bir anlatım tarzına bırakmıştır. Bu değişimle birlikte makâme, içerisinde hâlâ âyet ve hadislerden yapılan iktibaslar bulundurmakla birlikte artık doğrudan nasihat eden bir hitabet

---

19 Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 37.

20 Muhammet Ali Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 18.

biçiminden uzaklaşarak dil inceliklerini ustalıkla gösteren, okuyucuda hayranlık uyandırmayı başaran edebî bir kimliğe bürünmüştür.[21]

Makâme türünün oluşum dinamikleri değerlendirildiğinde, bu edebî formun iki ana safhada teşekkül ettiği dikkati çekmektedir. Bunlardan biri 4./10. yüzyılda yaygınlaşan dilencilik furyasıdır. Bu türün, Sasani İmparatorluğu'nda dilenciler yoluyla yayıldığı söylenmektedir. Sasanilerden bazılarının ülke ülke, şehir şehir gezerek sihir ve bazı hokkabazlık gösterileri yaparak halktan bunun karşılığında para dilendikleri ifade edilmektedir. Böylelikle paralarını yalan ve hilekarlıkla elde etme noktasına ulaştıkları bilinir. Bundan ötürü daha sonraki zamanlarda yalancılık ve hilebazlık konusunda aşırıya kaçan kimselere "Sasanoğulları" denmiş ve Farsça'da "Sâsân" kelimesi "dilencilik" anlamı kazanmıştır.[22]

Makâmenin oluşum sürecindeki ikinci uygulamaya bakıldığında, edebiyat çerçevesinde değerlendirilen derin anlamlı kelimeler, cinas ve süslü sanatlara bolca yer verilen makâme türü karşımıza çıkmaktadır. Bedîüzzaman el-Hemedânî bu türün kurucusu kabul edilir. Bir taraftan şairlerin son derece ağdalı ve sanatlı dil kullanımları, diğer taraftan sıkıntılı bir hayat yaşayan kimselerin kazançlarını temin etmek için başvurdukları yolları edebiyata sokma arzusu bu türün doğuşuna zemin hazırlamıştır. Hemedânî de bu iki akımın etkisiyle Ebû'l-Feth el-İskenderî adında hayalî bir kahraman ile hikâyeyi oluşturur ve bu kahraman hikâye boyunca insanlardan para koparmak maksadıyla secili ifadeler kullanarak dilenir. Ortaya çıkan bu yeni türe Hemedânî "makâme" adını vermiştir.[23]

1.3. MAKÂME'NİN ALT BAŞLIKLARI

Makâmeler konuları itibariyle "hitâbî", "hikâye" ve "i'lâmî" makâmeler olmak üzere üçe ayrılır. Yani bir makâme ya hitâbî ya hikâye ya da i'lâmî türü esas alınarak yazılmıştır denilebilir. Nitekim Harîrî'nin makâmeleri hikâye türünde yazılmışken, İbn

---

21 Erol Ayyıldız, "Makâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/418.

22 Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 38.

23 Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 39.

Şeref el Kayrevânî'ye (öl. 460/1067) ait *Mesâilu'l-intikad* adlı eser ise i'lâmî türünde yazılmıştır. Hitâbî makâmeler diğer ikisine nispetle daha az tercih edilmiştir. Üç türün birlikte kullanılarak yazıldığı eserler azdır. Suyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-Edebû't-tıbbiye* adlı eseri, üç makâme türünün birlikte kullanılarak yazıldığı eserlerden biridir.[24]

1.3.1. Hitâbî Makâme

Arapça'da "vaaz ve nasihat etme", "söz söylemede güzel ve etkileyici bir üslup kullanma" gibi anlamlara gelen hitabet, edebî bir terim olarak, "güçsüz ve sosyal statü bakımından daha alt konumda olan bireylerin, güçlü ya da nüfuz sahibi kimselere nasihat vermek amacıyla yönelttikleri hitapları içeren ve çoğunlukla nesir türünde kaleme alınan anlatılar"[25] şeklinde ifade edilir. Bu tür anlatılar edebiyatta "hitâbî makâme" adıyla anılır. Hemedânî'ye ait olan *el-Makâmât* adlı eserin de bu makâme başlığı içerisinde değerlendirildiği kabul edilmektedir. Nitekim, daha önce, bir insanın diğer bir insan karşısında uzunca durarak yapmış olduğu sohbete makâme dendiği ifade edilmişti. Bu makâmelerde asıl sebep hitabet olursa buna da hitâbî makâme denir. Fakat bunun bütünüyle vaaz ve nasihat etmek maksadıyla bir hutbe irat etmekten farklı olduğunu belirtmek ve bu farkları da ifade etmek gerekir. Örneğin, salt bir hutbe serdeden kimse, karşısındakinin fikirlerini değiştirmek gibi maksat gütmezken; hitâbî makâmede hatip, karşısındakinin fikirlerine nüfuz etmeye ve onları kendi fikirlerine yaklaştırmaya çalışır. Yine, bir hutbenin aksine, hitap eden kişi daha çok devlet adamlarına karşı konuştuğu için konum olarak daha aşağı bir seviyede olur.[26] Hitâbî makâmeler öğüt kitaplarından da farklı birtakım hususiyetlere sahiptir. Örneğin hitâbî makâmeler şifahi yolla elde edilip sonradan yazıya geçirilirler. Bu makameler, aynı zamanda gerçek hayatta yaşanmış olayları ele almaktadır. Buna karşın kişinin bir diğerinin kusurunu bertaraf etmek için gösterdiği çaba olarak ifade edilen nasihatlerin

---

[24] Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*, 29.,

[25] Mahmut Kaya, "Hitâbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/156.

[26] Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*, 31.

sadece sözlü olarak yapılanına öğüt denilir.[27] Başlangıçta sözlü bir gelenek olarak ortaya çıkan bu edebî türün zamanla yazıya aktarılmasının temel sebebi, özellikle âlimlerin devlet büyükleriyle gerçekleştirdikleri etkileyici konuşmalardır. Bu âlimler, nüfuz sahibi kişilere hitaben gerçekleştirdikleri bu konuşmalarla onları etkilemeyi amaçlamış; bu hedefe ulaştıklarında, yani bir devlet büyüğünün kendi telkinleri doğrultusunda tutum veya düşünce değiştirdiğini gördüklerinde büyük bir memnuniyet duymuşlardır. Bu memnuniyet, sadece şahsî bir tatmin olarak kalmamış; aksine, bu tecrübeyi kaleme alarak başkalarına da aktarma ihtiyacı hissetmişlerdir. Böylece, başlangıçta doğaçlama olarak gelişen ve vaaz ya da nasihat formunda icra edilen bu sözlü ifadeler zamanla yazılı metin hâline getirilmiştir. Bu dönüşüm süreci hem türün biçimsel özelliklerinde hem de işlevinde bir farklılaşmaya yol açmış; böylece, başlı başına özgün ve edebiyat içerisinde müstakil bir yer edinmiş edebî bir formun oluşması sağlanmıştır.[28]

Hitâbî makâmeler, farklı mevzuları işleyen makâmelerin aksine çok az edebî sanat barındırırlar. Aynı zamanda birer tarihi arşiv niteliği de taşımaktadırlar, çünkü dönemin devlet adamlarıyla birebir yapılmış olan konuşmaları kayıt altına alırlar.[29]

İbn Kuteybe'ye (öl. 280/889) ait *Uyûnu'l-ahbâr* kitabı hitâbî makâmeye örnek verilebilir. Ancak bu kitabın sadece *Makâmatu'z-zuhhâd* kısmı konuyla ilgili olup geri kalan kısmının makâmelerle ilgisi bulunmamaktadır. Bunun yanında Gazzali'nin (öl. 505/1111) *Makâmâtu'l-ulemâ 'inde'l-hulefâ ve'l-mulûk* adlı bir eseri olduğu bilinmektedir.[30]

1.3.2. Hikâye Makâme

Makâme denildiğinde Arap edebiyatında ilk olarak hikâye makâme türü akıllara gelmiştir. Hatta bu durum o kadar sabit bir hal almıştır ki genel olarak makâme

---

27 Mustafa Çağrıcı, "Nasihat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/408.

28 Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*, 30.

29 Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*, 31.

30 Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*, 34.

tanımı yapıldığında bile çoğunlukla bu türün tanımı yapılmış olup, zamanımıza kadar telif edilmiş olan makâmelerin yarısı da bu türdendir. Bununla birlikte, yapılan makâme şerhlerinin ve diğer dillere tercümelerin de sadece bu türde olması bu makâme türünün diğer türlere kıyasla daha çok okunduğunu ve üzerine çalışmalar yapıldığının delili olmuştur.[31]

Bu türe, daha çok nesir olarak yazılmış dildeki inceliklere, Kur'ân'daki garîb kelimelere yer veren hayalî hikâyeler denmektedir.[32] Her toplumda olduğu gibi Arap toplumunda da masal ve hikâye tarzı bir anlatım sonucu oluşup daha sonraları sınırları belirlenmiştir. Tam olarak ne zaman ortaya çıktığı kesin değildir. Brockelmann (öl. 1956)[33], Yusuf Nûr 'Ivad (öl. 2015)[34], Abbâs Hânî el-Cerrâh[35] gibi kimselerin de desteklediği bir görüşe göre bu türün ilk temsilcisi Bedîüzzaman el-Hemedânî'dir. Fakat bu konuda farklı görüşler de ortaya atılmıştır. Makâme türünün Fars edebiyatından alınmış olduğunu iddia edenler de vardır.[36] Bu görüşü ilk kez ortaya atan Şevkî Dayf (öl. 2005), görüşüne delil olarak da Belhî'nin (öl. 559/1164) makâmelerini göstermiştir. Abbâs Hâni el-Cerrâh da kronolojik olarak Bedîüzzaman'ın, Belhî'den daha önde olduğunu ve böyle bir şeyin mümkün olmadığını savunarak bu görüşü reddetmiştir. Zira en eski makâme 398/1008 yılında vefat etmiş olan Hemedânî'ye aittir. En eski Farsça makâme eseri, 559/1164 senelerinde vefat eden Hâmiduddîn el-Belhî'ye aittir. Bu durum, kronolojik bakımdan Bedîüzzaman'ın ondan önce yaşamış olduğunu ve kendisinden sonra yaşayan kimselerden hiçbir şekilde etkilenemeyeceğini açıkça gösterir.[37] Diğer bir görüşe göre, Hemedânî'nin Farisi asıllı olması, o coğrafyada yaşayıp Fars dil ve kültürüne hâkim olması gibi özellikleri düşünüldüğünde, bütünüyle olmasa da Fars edebiyatından

---

31 Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*, 39.

32 Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*, 45.

33 Carl Brockerlmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Leiden, 1943), 3/95.

34 Yusuf Nur Ivad, *Fennu'l-makâmât beyne'l-meşrik ve'l-mağrib* (Bayrūt: Dâru'l-Kalem, 1979), 8.

35 Abbâs Hânî Cerrâh, *el-Makâmâtu'l-'Arabiyye ve âsâruhû fi'l-'âdâbi'l-'âlemiyye,* (Amman, 2014), 12.

36 Zeki Mübârek, *en-Nesru'l-fennî fi'l-karni'r-râbi* (Kahire: Muessesetu'l-Hindâvî, 2013), 203.

37 Abbâs Hânî Cerrâh, *el-Makâmâtu'l-'arabiyye ve âsâruhû fi'l-'âdâbi'l-'âlemiyye,* 22.

etkilendiğini söylemek yanlış olmaz. Nitekim Fars edebiyatının önemli ürünlerinden biri olan *Bin bir Gece Masalları*'nda yer alan bazı unsurların, hikâye türündeki makâmelerde de görülmesi; ayrıca bu türün edebî tarih sahnesine çıkışını sağlayan Hemedânî'nin *Bin bir Gece Masalları*'nı çok iyi derecede biliyor olması, söz konusu etkileşimi destekleyen unsurlar arasında değerlendirilebilir.[38]

Hikâye makâmeleri, farklı amaçlara hizmet edecek şekilde kaleme alınmakla birlikte; çoğunlukla eğitici bir nitelik taşıma, yazarın dilsel yetkinliğini ortaya koyma ve toplumsal meselelere dikkat çekme gibi hedefler doğrultusunda yazılmıştır. Edebî açıdan oldukça zengin bir yapıya sahip olan bu makâme türünde, hemen hemen tüm klasik edebî sanatlara yer verildiği söylenebilir. Özellikle kelime oyunlarına dayalı anlatım biçimleri ile dikkat çeken bu türde, cinas, istiare ve iktibas gibi sanatların yanı sıra, secili ifadeler ve ahenkli yapı ögeleri aracılığıyla dilin ses imkânlarından da üst düzeyde yararlanıldığı görülmektedir.[39]

Hikâye türündeki makâmelerde yapıyı oluşturan temel unsurlar arasında genellikle hayalî iki karakter öne çıkar: ravi ve kahraman. Bu türde ravi, anlatıcı işlevi üstlenen kişidir ve olayları okuyucuya aktarma görevini yerine getirir. Ravi karakterini makâme anlatısına dâhil eden ilk kişi, türün kurucusu kabul edilen Bedîüzzaman el-Hemedânî olmuştur. Hemedânî, eserlerinde herhangi bir gerekçe belirtmeksizin ravisine İsâ b. Hişâm adını vermiştir. Ravinin yanında kurgusal bir diğer unsur ise yine hayalî bir kişi olan kahramandır. Bu iki karakterin karşılaşmaları, makâmenin olay örgüsünün temelini oluşturur. Hikâye genellikle bu karşılaşma etrafında gelişen olaylar üzerine kurgulanır.[40]

Hikâye türünde kaleme alınan makâme örneklerine bakıldığında, türün ilk ve en önemli temsilcisi olarak Hemedânî'nin *el-Makâmât* adlı eseri ön plana çıkmaktadır. Bu eseri, aynı adla yazılmış olan ve dil ve anlatım açısından oldukça gelişkin kabul edilen Harîrî'nin (öl. 516/1122) *el-Makâmât*'ı takip eder. Bunun yanı sıra

---

38 Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*, 40-41.

39 Âşık, *Bedî'u-Zemân el-Hemezânî*, 35.

40 Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*, 48-50.

Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Makâmât'*ı, İbnu'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *el-Makâmâtu'l-Cevziyye'*si ve modern dönemde Nâsîf el-Yâzicî tarafından kaleme alınan *Mecma'u'l-Bahreyn* adlı eser de bu türe dâhil edilebilecek önemli örnekler arasında yer alır. Bu eserler hem kurgusal yapıları hem de anlatım biçimleriyle makâme türünün hikâye temelli alt formunun gelişimini gözler önüne sermektedir.[41]

1.3.3. İ'lâmî Makâme

Yapı itibariyle hikâye makâmelerine benzeyen i'lâmî makâmeler, doğrudan belli bir mevzu hakkında bilgi vermek maksadıyla yazılır. İlk olarak Ebû 'Amir b. Şüheyd'in (öl. 426/1035) *et-Tevâbi ve'z-Zevâbi* adlı eserinde nüvelerine rastlanan bu makâme türünün amacı, belirli bir hikâye anlatmak değil de daha çok bir alanla ilgili bilgi vermek olduğu görülmektedir. Adı geçen müellifin eserinin bir kısmı hikâye türü bir kısmı ise i'lâmî makâme olduğu görülmektedir. Eğiticilik ve yazarın kendi dil üstünlüğünü göstermek maksadıyla yazılan bu tür, makâmeler arasında en son ortaya çıkan türdür.[42]

İ'lâmî türdeki makâmeler, çoğu zaman diğer makâme türleriyle iç içe geçmiş bir yapı sergilemektedir. Bunun başlıca nedeni, bu türün makâme geleneği içerisinde diğer türlerden daha sonra ortaya çıkmış olmasıdır. İ'lâmî makâmelerin, bilgi aktarımını edebî bir zevk ve sanatsal bir üslupla sunma konusundaki başarısı, bu türün teşekkülünde en önemli etkenlerden biri olmuştur. Genellikle iki temel amaç doğrultusunda kaleme alınan bu makâmelerde, bir yandan yazar kendi dil becerisini ve edebî yetkinliğini sergilemeyi hedeflerken; diğer yandan okuyucuya eğitici ve öğretici bilgiler sunarak onu fikrî açıdan geliştirmeyi amaçlar. Bu bakımdan, i'lâmî türdeki makâmeler hem estetik hem de didaktik yönü güçlü eserler olarak değerlendirilmektedir. Amacı bilgi vermek olan bir kitabın neden didaktik bir tarzda yazıldığı, şiir ve edebî birtakım özellikler barındırdığı merak konusu olabilir ve hatta okuyucular tarafından gereksiz de kabul edilebilir. Nitekim tıp, biyoloji gibi beşerî ilimler düşünüldüğünde bu kitapların çoğunlukla anlaşılması zor ve ezberlenmesi

---

41 Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*, 48-50.

42 Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*, 55.

gereken salt bilgiler içerdiği ve bu durumun da okuyucuyu sıktığı görülür. Fakat yazar kitabını seciler, kafiyeler ve diğer süslü sanatlarla güzelleştirdiğinde, okuyucu, kitaptan faydalı bilgiler edinmenin yanı sıra bu bilgileri edebî bir zevk içerisinde sıkılmadan okuma fırsatı yakalamış olur. Suyûtî'nin bitkilerin şifalı ve zararlı yönleri hakkında bilgi vermek maksadı ile yazdığı *el-Edebû't-Tıbbiyye* adlı kitabı buna örnektir. Suyûti bu kitabında sadece bitkilere dair spesifik bilgiler vermek yerine bitkileri kendi aralarında konuşturmuştur. Bunu yaparken de secilere, sanatlara yer vermiştir. Böylelikle, bu tarz, eserlerin daha fazla okunmasını ve akılda kalıcılığını arttırmıştır.[43]

İ'lâmî türde kaleme alınmış makâmelere örnek olarak Abdulkadir b. Muhammed el-Feyyûmî'nin (öl. 1022/1613) *el-Makâmetu'l-Bedî'iyye fî Vasfî Cemâli'l-Me'âlimi'l-Mekkiyye*, İbrahim el-Vezîrî'nin (öl. 914/1508) *el-Makâmetu'n-Nazariyye ve'l-Fâkihetu'l-Muhbiriyye ve'l-Hadîkatu'l-'Anberiyye* ve Âişe et-Teymûriyye'nin (öl. 1319/1902) *Netâicü'l-Ahvâl fi'l-Ekvâli ve'l-Ef'âl* adlı eserleri zikredilebilir.

[43] Can, *Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*, 56.

İKİNCİ BÖLÜM

BELÂGAT İLMİ VE İKTİBAS SANATI

2.1. BELÂGAT VE GELİŞİM SÜRECİ

Sözlükte يلغ-يبلغ-بلوغاً ifadesinden türemiş bir mastar olan "belâgat", lafızdaki güzellik ve açıklığı ifade etmek için kullanılır. Kur'ân-ı Kerim'de türevleriyle birlikte çok defa kullanılmıştır. Bunlardan birkaçına örnek vermek gerekirse (وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ) *"Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini doldurduklarında"*[44] farklı bir yerde ise (ولمَّا بَلَغَ أشُدّه) "*Olgunluk çağına erişince*"[45] şeklinde geçmiştir. Bunun yanında Arap kelamında bir kimse muradına erişince بلَغَ فُلانٌ مُرادَهُ şeklinde ifade edilir.[46]

Terim anlamı, "rhetorique" (meleke, belâgat) ve "elequence" (ilim) kelimelerini ifade edecek şekilde iki farklı bağlamda kullanılmıştır. Meleke olarak sözün fasih olmakla beraber muktezayı hâle de uygun olmasına denir. Güzel ve çirkin sözü ayırt etme kabiliyetinin kişiye doğuştan verildiği kabul edilir. Nitekim Kur'ân-Kerim'de (عَلَّمَهُ الْبَيَانَ, خَلَقَ الْإِنْسَانَ) "*O insanı yarattı ve ona beyanı (düşündüğünü açıklamayı) öğretti.*"[47] şeklinde ifade edilmiştir. İlim olarak ise yerinde ve düzgün sözler söylemenin kurallarını ele alan; meânî, beyan, bedî olarak üç ana başlığa ayrılan bir ilim dalıdır.[48] İbn Rummânî (öl. 384/994) ve Câhiz gibi pek çok dil alimine göre belâgat doğuştan kişiye verilmiş bir melekedir.[49]

Her milletin muhtelif belâgat anlayışları ve dolayısıyla muhtelif tanımları bulunur. Terim olarak belâgatin birçok tanımı yapılmıştır. Câhiz'dan itibaren zaman

---

44 el-Bakara, 2/232.

45 el-Kasas, 28/14.

46 Ali Bulut, *Belâgat* (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 49.

47 er-Rahmân, 55/3-4.

48 Hulusi Kılıç, "Belâgat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/380.

49 Bulut, *Belâgat*, 54.

zaman belâgat kavramına eş anlamlı olarak kullanılan fesâhat, beyân, meânî ve bedî gibi kavramların da tarifleri hesaba katıldığında yüzlerce belâgat tanımı yapıldığı rahatlıkla ifade edilebilir. Nitekim içinde bulunduğu olgunlaşma seyrinde barındırdığı konular ve katettiği mesafe dikkate alındığında zaman içerisinde farklı isimlerle anıldığı görülmektedir. Örneğin Câhiz, "beyân", İbnü'l-Mu'tezz, (öl. 296/908) "bedî" olarak isimlendirirken Abdü'l-Kâhir el-Cürcânî (öl. 471/1078-7) "belâgat" ve "i'caz delilleri" şeklinde isimlendirmiştir.[50] Câhiz'a göre belâgat, lafız ve mananın güzellikte birbirleri ile yarışmasıdır. Belâgat, "lafzın manadan önce kulağa, mananın ise lafızdan önce süratle zihne ulaşmasıdır."[51] Rummânî (öl. 384/994) ise belâgati, "anlamı uygun ve güzel ifadelerle zihne ulaştırmak" şeklinde ifade eder.

Netice itibarıyla, ister belirli bir yazara ait olsun ister anonim nitelikte değerlendirilsin, belâgat terimi incelendiğinde bazı temel özelliklerin öne çıktığı görülmektedir. Cümleler, kısa, özlü ve çeşitli göndermeler içerecek şekilde kurulmalı; kelimeler hem dil bilgisi kurallarına hem de fesahat ölçülerine uygun seçilmeli; anlam, bağlamın gerekliliklerine uygun olarak ifade edilmeli; kullanılan ifadeler, kulağı ve gönlü rahatsız etmeyecek bir ahenkle düzenlenmelidir.[52]

Yukarıda kısaca belâgatin tanımına ve zaman içerisindeki gelişim sürecine değinilmiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi belâgat müstakil bir ilim olarak üç ana bölüme ayrılır ve bunlar sırasıyla meânî, beyân ve bedî sanatlarıdır. Araştırmanın konusunun iktibas sanatı olması hasebiyle tüm konular geniş ayrıntıları ile ele alınmayacaktır. Öncelikle meânî, ardından beyân ve bedî konuları işlenecek, daha sonra ise bedî bölümünün alt başlıklarından biri olan iktibas sanatı detaylı bir biçimde incelenecektir.

---

[50] Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Belâgat İlminin gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1993), 268-269.

[51] Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Hasan Sendûbi (Kahire: Matbatü'l-İstikame, ts.), 1/115.

[52] Hacımüftüoğlu, "Belâgat İlminin gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar", 270.

2.2. BELÂGATİN ÇEŞİTLERİ

2.2.1. Mêanî

Belâgat ilminin üç ana bölümünden biri olup معنى "mana" kelimesinin çoğuludur. Belâgat terimi olarak sözün yer ve zamana yani muktezâ-yı hâle uygunluğunu ele alan ilim dalıdır. Asıl amacı Kur'ân-ı Kerim'in i'câzî taraflarının öğrenilmesidir.[53]

Meânî ilmi başlıca sekiz başlık altında incelenmektedir. Bunlar sırasıyla şu şekildedir:

1. İsnad
2. Müsnedün ileyh
3. Müsned
4. Haber-İnşâ
5. Fiilin müteallakları
6. Kasr
7. Fasl-vasl
8. Îcâz-itnâb-musâvât

Konu başlığının İktibas sanatı ile sınırlı olması sebebiyle bu başlıklar bütün ayrıntıları ile ele alınmayacaktır. Ancak genel olarak konunun anlaşılması için her bir konu için başlıca açıklamalar yapılıp kısaca örnekler verilecektir.[54]

"İsnâd" sözcüğü, sözlükte suçu veya bir haberi birine yükleme veya bağlama olarak yer almaktadır. Dilbilim bağlamında ise söz dizimi içine girmemeleri durumunda herhangi bir anlama işaret etmeyen sözcüklerin söz dizimi içerisinde kendilerine özgü bir anlam kazanmaları durumunu nitelemek maksadıyla

---

[53] el-Hatîb Kazvînî, *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga*, thk. Muhammed Abdülkâdir el-Fâzilî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009), 1/12.

[54] Kazvînî, *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga*., Nusrettin Bolelli, *Belâgat: (beyân, me'ânî, bedî' ilimleri): arap edebîyâtı* (Istanbul: IFAV, 2013)., Bulut, *Belâgat*.,

kullanılmaktadır. İki temel öğeyi barındırır: "müsned" ve "müsnedün ileyh". Müsned kısaca cümle içerisindeki tam fiil, mübtedânın haberi, kâne-inne vb. haberinde bulunurken; müsnedün ileyh, fail, nâib-i fâil, mübteda, kâne-inne vb. isminde bulunur. İsnâda örnek vermek gerekirse أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُون "Müminler kurtulmuştur." fiil örneği olarak verilebilirken الْمُمِنُونَ إِخْوَةٌ "Müminler kardeştirler." cümlesi de isim cümlesi için verilebilecek bir örnektir. "İsnâd", failin durumuna göre "mecazi" ve "hakiki" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Eğer fiil gerçek faile isnâd edildiyse buna "hakîkî isnâd" denilirken, fiil bir alaka sebebiyle gerçek faile isnâd edilmediyse buna da "mecazi isnâd" veya "mecâz-ı aklî" denir.[55]

"İnşa" kavramı, anlamın lafza bağlı olduğu ifadeler için kullanılır. Başka bir ifadeyle zaman ve varlık düzleminde olmayan bir şeyi ifade etmek için kullanılmıştır.[56] Bununla birlikte "doğrudur" veya "yanlıştır" gibi yargıların verilemediği cümleler de inşâ kapsamına girmektedir. "İnşâ", "talebi" ve "gayr-ı talebi" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Doğru veya yanlış olarak yargılanabilen ifadeler ise haber kapsamına girmektedir. Bunun aksine söylenen söz hariçte hüküm ifade ediyorsa yani "Bu ifade doğrudur." veya "Bu ifade yanlıştır." denilebiliyorsa buna da haber denilir.[57]

"Fiilin müteallakları"ndan maksat ise cümle içerisinde "müsned" ve "müsnedün ileyh" dışındaki diğer öğelerdir. Bunlar da "hal", "câr-mecrûr", "zarf" gibi fiile bağlı olan, ana yapının daha iyi anlaşılması için gerekli ikinci plandaki öğelerdir.[58]

Babların ilkinden gelen ve mastar olan kasr, sözlükte saray, daraltmak, menetmek, hapsetmek[59] anlamlarına gelir. Belâgat terimi olarak ise hakiki veya gayrı hakiki bir şeyin bir diğerine özel bir şekilde tahsisine[60] denilmiştir. Üç öğesi bulunur:

---

55 Bulut, *Belâgat*, 52-55.

56 Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Curcânî, *Kitabu't-ta'rîfât* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 42.

57 Bulut, *Belâgat*, 94-130.

58 Bulut, *Belâgat*, 131.

59 Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l- 'Ayn*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2003), 3/394.

60 Teftâzânî, *Mutavvel*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l- ilmiyye, 2013), 381.

"maksûr", "maksûrun aleyh" ve "kasr edatı"dır. Maksûr tahsis yapılan öğe şeklinde ifade edilir; maksûrun aleyh ise başka bir şeyin kendisine tahsis edilmesi şeklinde tanımlanır. Bunlar arsında bu bağlantıyı sağlayan edata ise kasr edatı (لكن, بل, لا) denilir. "Kasr", öğeleri açısından ikiye ayrılır: "mevsûfun sıfat üzerine kasrı" ve "sıfatın mevsûfa kasrı"dır. Yine "kasr" için "hakiki" ve "izafi" şeklinde farklı bir başlıklandırma yapılır. "Hakiki kasr", maksurun aleyhe tahsis edilen özelliğin bir başkasında bulunmamasına denilirken, "izafi kasr" ise farklı bir nispetle meydana gelen kasrdır. Muhatabın durumuna göre ise "kasr-ı ifrâd", "kasr-ı kalb" ve "kasr-ı ta'yin" olmak üzere üç çeşit kasr bulunmaktadır. Arapça'da ifadeyi kasr etmenin pek çok yolu olup bunların sayısı on dörde kadar çıkarılır. Bunlardan dört tanesi en yaygın olanlardır: "إنّما edatı" ile, "nefiy ve istisna edatı" ile, "atıf ve takdim" aracılığıyla kasr.

"Meâni"nin yedinci ana başlığı ise "fasl" ve "vasl" konusudur. Şimdiye kadar değinilen konular tek bir cümleye odaklanırken fasl ve vasl konusu birbiriyle ilintili en az iki cümleyi kapsamaktadır. Klasik dönemde cümlelerin birbirine herhangi bir atıf harfi ile bağlanması[61] biçiminde kullanılmıştır. İlk kapsamlı tanım ise Abdülkâhir el-Cürcânî tarafından yapılmıştır. Günümüz belagâtçileri ise iki cümlenin birbirine vâv harfi ile bağlanması olarak tanımlamaktadır. Eğer iki cümle arasında atıf ilişkisi yoksa cümleler birbirinden ayrılır ve bu duruma "fasl" denilir.[62] Belâgat alimleri "fasl"ın ve "vasl"ın yapılabilmesi için belli şartlar kaydetmişlerdir.[63] Aynı zamanda "fasl" ve "vasl" konusuna oldukça önem atfetmişlerdir. Hatta onu belâgatin kendisi olarak niteleyenler dahi bulunmaktadır. Nitekim Ahmed el-Hâşimî (öl. 1943) *Cevâhirü'l-belaga'* isimli kitabında önceki belagâtçılara belâgat nedir diye sorulduğunda "Fasl ve vaslın birbirinden ayırt edilmesi" şeklinde cevap verdiklerini ifade etmiştir. [64]

Meâninin son konuları ise "îcâz", "itnâb" ve "musâvât" konularıdır. İfade edilmek istenen meram çeşitli uzunluklarda verilebilir. İnsanların alışmış olduğundan

---

61 el-Cürcânî, *Delâ'ilu'l-İ'câz fi İlmi'l-Meânî*, 232.

62 Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-belaga fi'l-meani ve'l-beyân ve'l-bedi'* (Beyrut: Mektebetü'l M 'arif, 1998), 214.

63 Ayrıntılar için bk. Bulut, *Belâgat*, 164-173.

64 el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-belaga fi'l-meani ve'l-beyân ve'l-bedi'*, 214.

daha kısa ifadelerle anlam muhataba aktarılabiliyorsa buna "îcâz" denilir. Bir fayda gözetilerek ifadeyi alışılmış olandan daha uzun bir şekilde anlatmak "itnâb" iken, alışılmış bir şekilde normal uzunluğu ile veriliyorsa buna da "musâvât" denilir. Bir ifadenin beliğ sayılabilmesi için muktezâyı hale uygun da ifade edilmesi şarttır. Dolayısıyla uzun ifade edilmesi gerekiyorsa uzun veya alışılmış olandan daha kısa yahut yerine uygun bir uzunlukta yerli yerince anlatmak icap ediyorsa bu şekilde ifadeyi serdetmek gerekir. Aksi halde yerine uygun olmayan ifade beliğ sayılmaz.[65] Böylelikle meânî ilminin tarifi ve ana başlıkları incelenmiş oldu. Şimdi de beyan ilmi genel detayları ile açıklanacaktır.

2.2.2. Beyân

Beyân kelimesi sözlükte açık seçik olmak, anlaşılır olmak, anlaşılır bir hale getirmek gibi anlamalara gelir.[66] Kur'ân'da üç farklı yerde geçen bu kelime "açıklamak", "ifade etmek", "ilân etmek" gibi manalarda kullanılmıştır.[67] Edebiyat terimi olarak anlamı, açık ve anlaşılır bir şekilde ifade etmenin usul ve kaidelerini öğreten ilim dalıdır. Bu ilim vasıtasıyla kişi değişik yollarla bir manayı ifade edebilme kabiliyeti kazanır. Nitekim, kişi meramını, kelimeleri gerçek anlamında kullanmak suretiyle ifade edilebileceği gibi, gerçek anlamının dışında kullanılarak da muhataba sunulabilir. Bunun yanında birtakım benzetmelerle ifade zenginleştirilebilir ve kinayelerle süslenebilir. Lakin nasıl kullanılırsa kullanılsın sözün açık bir şekilde maksadı ifade etmesi gerekmektedir. Zira bu, beyân ilminin en temel şartıdır. Kelimelerin gerçek anlamında kullanılmasını ifade etmesi münasebetiyle beyân ilmi hakikat ile ilgilenmez. Fakat eşya zıddı ile kaimdir kuralı gereği, konunun içindeki mecaz kavramını anlayabilmek için beyân ilmi bu kavrama yer vermiştir. Bu münasebetle eğer bir kavram gerçek anlamında kullanıldıysa hakikat; kullanılmadıysa da teşbih, mecaz veya istiâre olur.[68] Verilen ifadelerin daha da netleşmesi için beyân

---

65 Bulut, *Belâgat*, 174-202.

66 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* 1/564.

67 el-Kıyâmet 75/19., el-Kıyâmet 75/19., er-Rahmân 55/4.

68 İbrahim Kâfi Dönmez, "Beyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/22.

ilminin ana konuları sırasıyla hakikat-mecaz, teşbih ve kinâye kavramları açıklanacaktır.

"Hakikat", sözlükte gerçekliği ortaya konmuş şey şeklinde ifade edilir. Belâgat terimi olarak ise kelimenin asıl manasıyla kullanılmasıdır.[69] "Mecaz" kavramına gelince, sözlükte bir yolu kat etmek, yürümek suretiyle geçmek anlamlarında kullanılır. Terim anlamına gelince, bir alakaya binaen kelimenin asıl anlamı dışında bir anlam yüklenerek kullanılmasına denilir.[70] Hakîki ve mecazi mana arasındaki bağa "alâka" denilirken, asıl mananın kastedilmesine engel olan ipucuna "karîne" denilir. Belâgat âlimleri mecazı ikiye ayırırlar: Bir işin asıl sahibine isnâd edilmesine "mecâz-ı aklî" denilirken, asıl failinden başkasına isnâd edilmesi "mecâz-ı lugavî" adını alır. "Mecâz-ı lugavî" de "istiâre" ve "mecâz-ı mürsel" olarak ikiye ayrılır. Eğer mecaz manada kullanılan lafzı ile hakîkî manası arasındaki bağ teşbihe dayanıyorsa buna "istiâre" denilir aksi olursa da buna "mecâz-ı mürsel" denilir.[71]

Hakikat ve mecaz, lügat koyucusuna göre dört çeşittir. Eğer lafız lügat koyucunun verdiği anlamda kullanılıyorsa buna "lügavî hakikat" denilir. الاسد / Arslan kelimesinin lügat sahibinin koyduğu şekilde, dört ayaklı bir hayvanı ifade etmek için kullanılması buna örnek olarak verilebilir. "Lügavî mecaza" gelince; lügat koyucunun ilk kullandığı anlamın dışında bir anlamı ifade etmek için kullanılmasıdır. الاسد / Arslan lafzının bir hayvanı ifade etmek için değil de cesur bir kimseyi tarif etmek için kullanılması gibi. Hakikat kavramının üçüncü kullanım şekli "şer'i hakikat"tir. Şer'i hakikat lafzın, dinîn koyduğu anlamda kullanılmasını ifade etmek için kullanılır. Bu bağlamında صلاة kelimesi, eğer dinîn koyduğu ve belli erkân ve şartları olan ibadet anlamında kullanılırsa şer'i hakikatı örnekler. Bunun zıddı ise "şer'î mecaz" kavramıdır. Şer'î mecâzda kelime şeriatın koyduğu ilk anlamının dışında kullanılır. Nitekim صلاة kelimesinin şeriatın koyduğu ilk anlamı olan "ibadet etmek" değil de " dua etmek" manasında kullanılmasıdır. "Istılâhî hakikatte" ise lafız meslek erbabının

---

69 Hatîb el-Kazvînî, *el-Îzâh fî 'Ulûmi'l-belâğa*, nşr. M. Abdülmün'im Hafâcî (Kahire, 1400), 2/265.

70 Sa'duddîn et-Teftazânî, *Muhtasaru'l-Meânî* (Istanbul: Eser Kitabevi, 1960), 322-323.

71 Bulut, *Belâgat*, 222.

koyduğu anlamı ifade ederken, "ıstılâhî mecaz" kavramı bunun tam zıddı şeklindedir. Son olarak eğer lafız örfün koyduğu ilk anlamında kullanılıyorsa buna "örfî hakikat" denilir ve "örfî mecaz" da bunun tam tersidir.[72]

Mecaz ve hakikatin ayırt edilmesinde belli başlı ölçüler konulmuş olup bunların başlıcaları şunlardır: Dil sahiplerinin beyanı esastır. Lafzın ilk akla gelen anlamı hakikat, karine ile akla gelen anlamı mecazdır. Hakikatin iştikakı olurken mecaz çekimlenemez. Hakikat tekit edilirken mecaz edilmez.[73]

"Teşbih", sözlükte "bir şeyi başka bir şeye benzetmek" demek olan teşbih شَبَّهَ fiilinin mastarıdır. Beyâni bir terim olarak aralarındaki nitelik sebebiyle bir şeyi başka bir şeye benzetmeye denir. Örneğin "filanca kimse aslan gibidir" denildiğinde cesareti kastedilmiş olur. Ancak benzetmenin birkaç yönden olması icap etmektedir. Ayrıca bütünüyle de olmaması gerekir, çünkü böyle olursa zaten benzeyen şey benzetilenin aynısı olmuş olur. Teşbihin dört unsuru bulunur. Bunlar "müşebbeh" (benzetilen), "müşebbeh bih" (kendisine benzetilen), "vech-i şebeh" (benzetme yönü) ve "teşbih edatı"dır.[74] Benzetmenin yönünün ve edatının zikredilip zikredilmemesine göre teşbih farklı isimler alır. Nitekim teşbih edatının zikredildiği benzetme türüne "teşbih-i mürsel" denilir. Teşbih edatı hazfedilirse "teşbih-i muekked" ve benzetme yönü hazfedilirse de "teşbih-i mücmel" ismi verilir. Aksi olursa da "teşbih-i mufassal" olur. Eğer benzetme edatı ve yönü beraber hazfedilirse, bu teşbih türüne "teşbih-i beliğ" denilir.[75] Müekked teşbih, mürsel olan teşbihten; mücmel teşbih ise mufassal olandan daha beliğdir.[76]

İçerisinde güzellik unsurlarını barındıran teşbih sanatı, uzak olanı yakınlaştırır, gizli olanı açığa çıkarır, söylenenin anlamına açıklık katar, bilahare sözün sanatsal

---

72 Bulut, *Belâgat*, 219.

73 İsmail Durmuş, "Mecaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/217-220.

74 Ebû Alî el-Hasen b. reşîk el Ezdî İbn Reşîk, *el-'Umde fî mehâsini'ş-şi'r ve âdâbih*, thk. Muhammed Karkazan (Beyrut: Daru'l-M 'arife, 1988), 1/488.

75 Bolelli, *Belâgat*, 42.

76 M. A. Yekta Saraç, *Klâsik edebîyat bilgisi: belâgat* (Fatih, İstanbul: R Yayınları, 2000), 112.

değerini yükseltir. Teşbihe hayal unsuru eklendiğinde okuyucular o metni daha çok okumak ister. Bir kişiye ait bir özellik olumlu veya olumsuz manada mübalağalı bir yolla anlatılmak istendiğinde o sıfatta üstün olana veya onunla meşhur olmuş başka bir varlığa yönelerek teşbih yapılır. Yani teşbihte asıl maksat eksik olanın daha kusursuz olana katılmasıdır. Eğer mükemmellik yönünden eşit iseler, en güzeli bu ikisi arasında teşbih yapmamaktır.[77]

Beyân ilminin bir diğer sanatı "kinâye"dir. Sözlükte; bir ifadeyi gizlemek veya imalı olarak açıkça söylemek manalarına gelir. Istılâhî olarak ise bir ifadenin hakiki anlamına da gelebilecek biçimde farklı bir anlamda kullanılmasına denilir. Yani kinayeli ifade bir bakımdan hakikatken bir bakımdan da mecazdır. Mecazdan farkı, mecazda "karine-i mânia" bulunurken kinayede bulunmasına gerek yoktur. Karîne-i mânia ise sözün hakiki manasının anlaşılmasının akıl yoluyla mümkün olmadığını gösteren ipucu demektir.[78]

Kinayenin "meknî bih" ve "meknî anh" olmak üzere iki unsuru bulunmaktadır. Kendisinde kinâyenin meydana geldiği lafız "meknî bih" olur, kinâyeli anlam ise "meknî anh"dır. Bunun yanında kinâye kapalı bir ifade biçimidir. Maksadın, açık bir ifadeyle söylenmesi yerine kapalı anlamda söylenmesinin sebebi yerine göre değişmektedir. Bazen sözü söyleyenin başı belaya girmesin diye söz kinâye ile ifade edilirken, bazen de kullanılan söz muhatapta daha derin bir etki uyandırsın diye bu sanata yer verilir. Kimi zamanda sadece sözü güzelleştirmek maksadıyla sözün asıl anlamından ziyade kinaye ile anlatımı tercih edilir. Nitekim Türkçede "gözü açık" derken gerçek anlamında bir kimsenin gözünün açık olması eylemi kastedilebilirken, kimi zaman da mecazi manada kişinin uyanık ve dikkatli olduğuna da vurgu yapılmak istenebilir. Unsurları bakımından kinâye, "sıfattan kinâye", "zattan kinâye" ve "nispetten kinâye" olmak üzere üçe ayrılır. Eğer gizlenmiş mana sıfat ise "sıfattan kinâye", mevsufun kendisi ise "mevsuftan (zattan) kinaye" ve eğer ikisi de açıkça

---

77 Saraç, *Klâsik edebîyat bilgisi*, 119.

78 es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, 477., Kazvînî, *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga*, 2/318-319.,Bolelli, *Belâgat*, 171.

zikredilmiş ve aralarındaki nispet kinâyeli olarak belirtilmişse buna da "nispetten kinâye" denilir.[79]

İfadede gerçek anlam ile maksut anlam arasındaki sebeplerin çokluğu ve azlığı veya açıklık ve kapalılık bakımından kinâye dört kısma ayrılır. Nitekim eğer gerçek anlam ile kastedilen anlam arasındaki sebepler fazla olursa buna "telvîh" denilir. هو كَثِيرُ الرَّمَادِ "Onun külü çoktur." ifadesi "telvih"e örnektir. Bu örnekte aslında maksut olan kişi için "O çok cömerttir." denilmek istenmiştir, fakat arada çok fazla vesile bulunmaktadır. Nitekim külün çokluğu demek çok fazla odun yakıldığı anlamına gelirken, çok odun yakmak da çok fazla misafir geldiği anlamına geldiği için, o misafirlere pişirilmek maksadıyla çok fazla ekmek ve yemek yapılıyor demektir. Çok yemek yapılması misafirlerin fazla olduğuna ve bu fazlalık da cömertliğe delalet eder.[80] İkinci kinaye çeşidi ise "remz"dir. Cümlede kelimenin uzak ve yakın anlamları arasındaki sebepler az ve kapalı ise "remz" adını almaktadır. Bir kimse için " هُوَ مُتَنَاسِبُ الأعْضَاءِ" "O, organları/uzuvları düzgün olandır."[81] ifadesini kullanmak "remz"e örnektir. Eğer yakın ve uzak anlamlar arasındaki vasıtalar az olup açık bir şekilde bulunur veya hiç bulunmazsa bu sanata "ima" denilir. Son kinaye çeşidi olan "tariz", kinâye ile aynı anlamı ifade etmekle birlikte, kinâye tek bir lafızda olurken "tariz" cümlede olmaktadır. Daha başka bir ifade ile "tariz"; eleştirme, alay etme veya doğru yolu gösterme maksatları ile ortaya söylenmiş sözdür. Muhatabı kırmamak, bahse konu olan kişinin tepkisinden sakınma ve üslupta kibarlığı elden bırakmama gibi gayelerle yapılır.[82] Bu yöntem kinayenin en ince ve güzel çeşitlerinden biri kabul edilmiştir.[83]

---

79 Bulut, *Belâgat*, 253-258.

80 Hatîb el-Kazvînî, *el-İzâh fî 'Ulûmi'l-belâğa*, 2/459.

81 Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid Ahmed el-Haşimi, *Cevâhirü'l-belaga fi'l-meani ve'l-beyân ve'l-bedi',* (Kahire: Matbaati's-Saade) 277.

82 Saraç, *Klâsik edebîyat bilgisi*, 125.

83 İsmail Durmuş, "Kinaye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/34-36.,Bolelli, *Belâgat*, 178-182.

2.2.3. Bedî

Bedî ilmi belâgatin üçüncü ana başlığı olarak kabul edilir. بدُعَ fiilinin فَعِيل mübalağa kalıbına aktarılması ile بديع kelimesi oluşturulmuştur. Bedî, eşi ve benzeri olmaksızın yaratan anlamına gelir.[84] Nitekim Kur'ân'da "بَدِيعُ السَمَوَاتِ و الأَرْضِ" "O göklerin ve yerin yaratıcısıdır."[85] âyetinde bu anlamı ifade etme üzere kullanılmıştır. Bir belâgat terimi olarak; muktezâyı hale uygun olan sözlerin lafız olarak eksiksiz, mana olarak da tam ve mükemmel bir uyum halinde ele alınmasının usul ve kurallarını ele alan ilme denilir. Başka bir deyişle, belâgat, ifadenin lafız ve manasının güzelleştirilmesini amaçlayan ilim dalıdır. Bunun içerisindeki sanatların bir kısmı manayı güzelleştirmeye yönelik sanatlar olup bunlara المحسِّناتُ المعْنَويّةُ (el-muhassinat-ı ma'neviyye) manayı güzelleştiren sanatlar denilirken, lafzı güzelleştiren sanatlara اللّفظِيّة المُحسّناتُ (el-muhassinat-ı lafziyye) denilir.[86] Bu ilmin temellerini atan kişi Câhiz olarak kabul edilir. Müstakil olarak ilk defa bir ilim dalı halinde İbnu'l-Mu'tezz'in *Kitâbu'l-bedî'* isimli eserinde ele alınmıştır.[87]

İbnu-l-Mu'tezz, *Kitâbu'l-bedî* adlı eserinde bedî ifadesini ilk olarak kullanan kişinin kendisi olmadığını, esasında bunun Kur'ân-ı Kerim'de, Resulullah'ın sözlerinde, Arap şiiri ve eskilerin sözlerinde var olduğunu ve terim halini almadan önce bu üslubun ve sanatlarının Araplarca bilinçli olarak kullanıldığını örnekler vererek ortaya koymuştur. Eserini beş bölüme ayırmış ve her bir bölümde bir sanattan bahsetmiştir. Bu sanatlar; "istiâre", "tecnîs", "reddu'l-acûz", "mezhebû'l-kelâmi" ve "mutâbakat" şeklindedir. Bunlara ek olarak "mehâsinu'l kelam" hususunda on üç sanata daha yer vermiştir. Bu eser kendinden sonraki eserler için başlangıç noktası olarak kabul edilmiş ve hicri yedinci asra kadar da genişlemeye devam etmiştir.

---

84 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/342.

85 el-Bakara, 2/117.

86 İbn Reşîk, *el-'Umde fî mehâsini'ş-şi'r ve âdâbih*, 1/453-454.

87 Bolelli, *Belâgat*, 309.

Dolayısıyla bedî, hicri 7.ve 8. asır sonrası artık belâgat kitaplarında beyân ve meânîden sonra üçüncü bir bölüm olarak yerini almıştır.[88]

Yukarıda da bahsedildiği gibi belâgat âlimleri, bedîyi de kendi içerisinde "muhasssinât-ı m'aneviyye" ve "muhassinât-ı lafziyye" olmak üzere iki kısma ayırmışlardır. Lafızla alakalı olan sanatlara "muhassinat-ı lafziyye", mana ile alakalı sanatlar da "muhassinât-ı ma'neviyye" başlığı altında toplanmıştır. Bu başlıklar altındaki sanatları kesin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bunun sebebi ise lafza ait olan sanatların bir kısmı manaya ait olan sanatların da içerisine dahil olmaktadır. Aynı zamanda manaya dahil olan sanatlar da lafza dahil olan sanatların bir kısmı ile belli noktalarda örtüşmektedir. **"**Muhassinât-ı maʿneviyye" başlığı altında kırktan fazla edebî sanat yer almaktadır. "Tıbâḳ", "mukabele" ve "tecâhül-i ʿârif"[89] gibi sanatlar bu grup içerisinde değerlendirilir. Öte yandan, "muhassinât-ı lafẓiyye" başlığı altında ise yirmi beşten fazla söz sanatının bulunduğu görülmektedir. Bu gruba dâhil olan sanatlar arasında "cinâs", "seci", "seriḳāt-ı şiʿriyye" ile bu çalışmanın ana inceleme konusunu oluşturan "iktibâs" da yer almaktadır. Aşağıda iktibâs sanatı, tarihsel bağlamı ve kullanıldığı örneklerle birlikte daha ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

---

88 Bulut, *Belâgat*, 265.

89 "Mutâbakat, tatbik, tezât" gibi isimler de verilen "tıbâk" anlama güzellik katan sanatlardan biri olarak kabul edilmiştir. Sanatının terim anlamı; anlam olarak aralarında zıtlık bulunan iki kelimenin bir cümle içerisinde uyum dahilinde bulunmasıdır. Örneğin "Güleriz ağlanacak halimize." ibaresindeki "gülmek" ve "ağlamak" ibareleri zıtlık teşkil etmekle birlikte aynı cümle içerisinde uyum halinde anlamlı bir cümle oluşturmuşlardır. Sözü güzelleştirmeye yarayan bir diğer sanat olarak kabul edilen "mukâbele" ise bir ibare içerisinde birbirine karşıt olarak kabul edilmeyen ibarelere değindikten sonra bu ibarelerin anlam olarak zıddını zikrederek bir armoni oluşturmaktır. Örneğin Necip Fazıl'ın "Geldi ölümlü yalan, gitti ölümsüz gerçek" cümlesine bakıldığında "gelmek" ve "yalan" kelimeleri zikredildikten sonra bunların tam zıddı olan "gitmek" ve "gerçek" kelimeleri aynı cümle içerisinde bir araya getirilerek mukâbele sanatı oluşturulmuştur. Bir diğer güzelleştirme sanatı ise "tecâhül-i ârif" tir. Terim olarak bu sanat, bir nükteye bağlı olarak bilinen bir şeyi bilmiyormuş gibi ifade etme biçiminde tanımlanır. Nitekim Yûnus Emre, bir şiirinde aslında konuşamadığını bildiği hâlde bülbül ile konuşuyormuş gibi yaparak tecâhül-i ârif örneği sergiler. Söz konusu şiirde şu dizelere yer verir: *"Sen bunda garîb mi geldün / Niçin ağlarsın bülbül hey / Yorulup iz mi yanıldun / Niçin ağlarsın bülbül hey."* Bu sanat, Kur'ân'da da kullanıldığı için belâgat âlimlerinin bir kısmı, "tecâhül" kelimesinin edebe aykırı çağrışımlarından kaçınarak farklı adlandırmalar tercih etmişlerdir. Örneğin Sekâkî, bu sanatı "sevku'l-ma'lûm mesâka gayrihî" (bilinenin bilinmiyormuş gibi aktarılması) ifadesiyle tanımlamıştır. Bkz. Bulut, *Bedî' İlmi,* 43,59,178.

2.3. İKTİBAS SANATI

Sözlükte, "ateşten köz almak" ve "birisinden ilim almak", mecazi anlamda "birinin ilminden istifade etmeye çalışmak" veya "birinden bilgi elde etmeye çalışmak" gibi anlamlara gelir.[90] Terim olarak ise, şiir ya da nesirde bir âyet-i kerime yahut hadis-i şerifin tamamından veya bir kısmından alıntı yapmak anlamlarına gelir. Yapılan alıntının bizzat âyet veya hadis olduğu belirtilmemelidir. Nitekim "Allah Teâlâ şöyle buyurdu, peygamber efendimiz şöyle söyledi, Kur'ân'da şu şekilde geçmektedir." gibi ifadeler kullanılırsa bu ifadeler iktibas kabul edilmemektedirler. Yine alıntının iktibas kabul edilebilmesi için en az bir terkip şeklinde gelmesi lazımdır. Dolayısıyla âyetten veya hadisten tek bir kelime alınması iktibas kabul edilmediği gibi, uzun iktibaslar da makbul sayılmamaktadır.[91]

İktibas, bedî ilmi çerçevesinde değerlendirilen ve ifadeye canlılık katan edebî sanatlardan biridir. Hz. Peygamber'in hutbelerinde ve konuşmalarında Kur'ân'dan iktibaslarda bulunmasıyla birlikte bu sanat, İslâmî gelenek içerisinde derinlik kazanmış, zamanla yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Öyle ki, Kur'ân âyetleriyle süslenmeyen hutbeler, "hayırsız söz" anlamına gelen "el-Betrâ" nitelemesiyle eleştirilmiştir. Bu bağlamda, meşhur hatiplerden İmrân b. Hıttân (öl. 84/703) bir hutbe irad ettiğinde, Kur'ân'dan herhangi bir alıntıya yer vermemesi üzerine, hakkında şu değerlendirme yapılmıştır: "Eğer hutbesinde Kur'ân'dan bir parça bulunsaydı, bu genç Arapların en büyük hatibi olurdu."[92] denilmiştir.

2.3.1. Terimleşme Sürecinde İktibas

Yapılan alıntıların âyet ve hadis olmaları sebebi ile iktibasın dinen caiz olup olmadığı hususu tartışılmıştır. Bu bağlamda Safiyüddin el-Hillî (öl. 749/1348) *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-bedîʿiyye* adlı eserinde genel olarak üç farklı kategoriden bahseder. Bunları şu şekilde tanımlamak mümkündür: "Memduh mahbup", "mübah mebzul" ve

---

90 İsmail Durmuş, "İktibas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/52.

91 Ali Bulut, *Bedî 'İlmi* (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 275.

92 Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr. Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1998), 2/6.

"merdud merzul". Bunların birincisi olan "memduh makbul", genel anlamda güzel amaçlara hizmet eden "na't", "ahit" ve "mev'iza" türleri içerisinde yer almaktadır. İkincisi olan "mübah mebzul" ise dünyevi maksatla ortaya konsa da herhangi bir aykırılık veya müstehcenlik barındırmayan gazel, risâle ve kıssalardaki iktibaslara verilen hükümdür. Müstehcen, Allah'ın kendi zatına nispet ettiği ifadeleri insanlar için kullanmak ise "merdud merzul" kabul edilmiştir. Bu üç görüş itidalli sayılmakla birlikte Malikiler tamamen iktibas yapmayı küfür derecesine varacak kadar tehlikeli bulmuştur.[93]

Aralarında Ebü'l-İsba' (öl. 654/1256) gibi şairlerin de kabul ettiği kanaate göre Maide suresindeki kısas âyetinin[94] Tevrat'tan, Fetih suresinin son âyetinin ise İncil'den iktibas edildiği kabul edilmektedir. Cahiliye dönemine ait şiirlerle benzerliği sebebiyle Kur'an'ın cahiliye şiirinden iktibas yaptığı kabul edilir.[95]

2.3.2. İktibas ile Alakalı Sanatlar

İktibas sanatının terimleşme süreci Hatîb el-Kazvînî[96] (öl. 739/1338) ile olmuştur. Kazvînî iktibasın tarifini yaparken onunla ilintili bazı terimleri de açıklamıştır. Bunlar "tazmin", "akd", "hal" ve "telmih" sanatlarıdır. Konunun daha iyi anlaşılması için bu terimlere de kısaca değinmek yerinde olacaktır.

---

93 İbrahim Kara, "Arap Belâgatında İktibas Sanatı", *Artuklu Akademi* (01 Haziran 2021), 89.

94 وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِۙ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْاَنْفَ بِالْاَنْفِ وَالْاُذُنَ بِالْاُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّۙ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌۚ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهٖ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهٗۚ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظّٰلِمُونَ (Tevrat'ta İsrâiloğulları'na, "Cana can, göze göz, burna burun, kulağa kulak, dişe diş... Yaralamalarda da kısas vardır. Kim kısası bağışlarsa bu kendisi için bir kefâret olur. Ve her kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerin ta kendileridir" diye yazdık. el-Mâide, 5/45.)

95 Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülvahid b. Zafi İbn Ebü'l-İsba, *Bediü'l-Kur'ân*, thk. Hıfni Muhammed Şerif (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1957), 52.

96 Hatîb el-Kazvînî (öl. 739/1338), belâgat ilminin klasik dönem temsilcilerinden biridir. Mezhebi, Şâfiî olan Kazvînî, Musul'da doğmuş, öğrenimini Tokat'ın Niksar kazasında sürdürmüş ve uzun seneler Şam'da Emeviyye Cami hatibi olarak görev yapmıştır. En önemli eserlerinden biri, es-Sekkâkî'nin *Miftâḥu'l-ʿUlûm* adlı kitabının muhtasarı olan *Telhîsü'l-Miftāḥ*'tır. Kazvînî bu eserinde, belâgatın meânî ve beyân kısımlarını sistematik olarak ele almıştır. Nitekim bedi ilmi Kazvînî ile belâgatten bağımsız bir ilim olarak kabul edilmiştir. Onun çalışmaları, Osmanlı medreselerinde yıllarca kaynak kitap şeklinde kullanılmış ve ders olarak okutulmuştur. Kazvînî'nin belâgat anlayışı hem klasik hem sonraki dönem âlimlerince şerh ve haşiyelerle genişletilerek Arap edebiyatı geleneğinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Bkz. İsmail Durmuş, "Kazvînî, Hatîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara : TDV Yayınları, 2022), 25/156.

2.3.3.1. Tazmin

Sözlük anlamıyla "Bir şeyi bir başka şeyin içine dahil etmek, ona katmak." anlamlarına gelen tazmin terim anlamında ise şiirde bir başkasına ait bir şiirden mısra veya bir ya da ikili beyit alıntılamaya denir.[97] Bedi sanatlardan sayılması sebebiyle de bu sanat erken dönemlerden itibaren belâgat kitapları arasında yer almıştır. Nitekim konuyu ilk olarak ele alanlardan biri olan İbnü'l-Mu'tez, "hüsn-ü tazmin"i ibarenin güzellik ilkelerinden biri olarak değerlendirmiştir. Verdiği örneklere bakıldığında bu terimi, ayetlerle meşhur şiirlerden kelime veya terkip alıntılamalarında kullandığı ve iktibası da tazmin dahilinde değerlendirdiği görülmektedir.[98]

İlk dönemlerde iktibas sanatı ve tazmin sanatının tam olarak birbirinden ayrışmadığını söylemek mümkündür. Zira Ebü'l-İsba' (öl. 654/1256) hüsn-ü tazmini, iktibası da içine dahil edecek bir terim olarak kabul etmiş ve âyet, hadis, şiir, mesel ve veciz ifadelerin tamamını bu kapsamda değerlendirmiştir.[99] Tazmini ilk defa İbn Reşîk (öl. 456/1064) ayrıntılarıyla ele almış ve şiire has alıntılar olarak kabul ettiği tazmin için etraflı bir tanım yapmış ve bunu da çeşitli örneklerle açıklamıştır. Onun tanımına göre tazmin, şairin, şiirinin orta veya son kısmında başka bir şairin yazdığı dizeleri birer örnek veya temsil olarak sunmasıdır.[100] Bu terimin iktibas teriminden ayrılması ise ilk olarak Hatîb el-Kazvînî ile olmuştur. Kazvînî ilk defa iktibas ve tazmin sanatlarını birbirinden ayırmış ve bunu literatüre eklemiştir. O, Kur'ân ve hadislerden yapılmış olup referansı olmayan alıntıları nesirde veya şiirde uyarlamak suretiyle yerleştirilmesine iktibas, şiire has alıntıya da tazmin adını vermiştir. Ondan sonra gelen belâgat alimleri de onun koymuş olduğu çizgiyi korumuştur.[101]

---

97 Bulut, *Bedî' İlmi,* 286.

98 Ebü'l- Abbâs Abdullâh b. Muhammed b. Câfer İbnü'l-Mu'tez, *El-Bedî' fî'l-Bedî '* (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1410), 159., Fatih Tok, *Peygamberimizin Kur'ân'dan iktibasları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 9.

99 Ebû Muhammed Zekiyüddîn Abdülazîm b. Abdulvahid b. Zafir İbnü'l-İsba', *Bedî'u'l-Kur'ân*, thk. Hıfni Muhammed Şerif (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1957), 52.

100 Ebû Alî el-Hasen b. reşîk el Ezdî İbn Reşîk el Kayrevânî, *el-ʿUmde fî meḥâsini'ş-şiʿr ve âdâbih ve naḳdih'tir*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kahire: Matbaatü'l-Hicazî, 1934), 2/80.

101 Bununla birlikte, tazmin terimi aruz ilminde farklı bir teknik anlamda kullanılmaktadır. Bu bağlamda tazmin, bir beyitteki anlamın tamamlanmayıp, takip eden beyitle birlikte anlam

Bir alıntının tazmin sayılabilmesi için tazmin edilen şiirin kime ait olduğunun söylenmesi gerekmektedir. Doğrudan söylenmiyorsa bile "أنشد, تغني, يقول" gibi ifadelerden biri ile şiirin sahibine işaret edilmesi gerekmektedir. Fakat işaret edilen söz meşhur bir ifade ise gerek yoktur.[102]

Ahtal'ın (öl. 92/710-11) aşağıda gelen beytinde Antere b. Şeddâd'ın (öl. 614 [?]) *Muallaka*'sından alıntı yapılmış bir tazmin vardır.

و لقدْ سَمَا للخُرَّميِّ فَلَمْ يَقُلْ بَعْدَ الوَغَى لِكِنْ تَضَايَقَتْ مُقْدَّمِي

"Hürremî'ye karşı dik durdu ve savaştan sonra 'Ama yerim dar olduğundan daha fazla ilerleyip onlara saldıramadım.' demedi."

Bu beyitte birinci mısradaki "(şöyle) demedi" ifadesiyle ikinci mısrada tazmin olduğuna işaret edilmiştir. Tazmin edilen kısım ise Antere b. Şeddâd'ın Muallaka'sındaki şu beyitten alıntılamadır.

إذْ يَتَّقُونَ بِيَ الأسِنّةَ لمْ أَخِمْ عَنْهَا ولَكِنِّي تَضَايَقَ مُقْدَمِي

"Arkadaşlarım beni mızraklara kalkan yaparken ben hiç korkmadım. Ama yerim dar olduğundan daha fazla ilerleyip onlara saldıramadım."[103]

kazanması durumunu ifade eder ki bu durum, nazım teknikleri açısından bir kafiye kusuru olarak kabul edilmektedir. Zira klasik şiir anlayışına göre, ideal olan her bir beyitin müstakil bir anlam bütünlüğü taşımasıdır. Ancak ikinci beyit, önceki beytin tefsiri, sıfatı, bedeli yahut te'kidi konumundaysa, bu durumda anlam kendi içinde tamamlanmış sayılır ve bu hâl kusur olarak değerlendirilmez. Dolayısıyla bu istisnalar, şiirin hem iç mantığını hem de estetik bütünlüğünü muhafaza etmeye yöneliktir. Nitekim aşağıdaki beyitlerde de anlam, ikinci beyitle tamamlanmakta ve bu yapı söz konusu teknik durumu örneklendirmektedir:

وَ سَعْدً نُسَائِلُهُمْ وَ الرَّبَابَ و سَائِلْ هَوَازِنَ عَنَّا إِذَامَا

لَقِينا كَيْفَ تَعْلُوهُمْ بِوَاتِرِ يعزين بيضا و هام

"Biz soruyoruz Sad'a, Rebâb'a, sen de sor bizi Hevâzin'e: Savaş meydanında karşılaştığımızda miğferleri ve başları parçalayan keskin kılıçların tepelerine nasıl inip çıktığını." Hatîb el-Kazvînî, *el-İzâh fî 'Ulûmi'l-belâğa*, 2/580-584; İsmail Durmuş, "Tazmin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/206.

102 Bolelli, *Belâgat*, 336.

103 Bulut, *Bedî' İlmi*, 288.

2.3.3.2. Akd

Sözlükte "bağlamak" anlamına gelen "akd"[104] terimi, bir şairin başkasına ait nesri alıntı yapmaksızın nazma dönüştürmesidir.[105]

Aziz Mahmud Hüdâyî'nin şu beytindeki gibi:

> Var ise sende eğer akl ü mezâk
> Söyleyen kimseye bakma söze bak!

Hüdâyi, Hz. Ali'nin şu sözünü nazma dönüştürmüştür:

لا تَنْظُرْ إلى منْ قالَ، وا نْظُرْ إلى ما قالَ

"Söyleyene değil, söylenene bak."[106]

2.3.3.3. Hal

Daha çok izah ve şerhlerde kullanılan bir yöntem olan "hal" sözlükte çözmek, halletmek, açıklamak gibi anlamlara gelirken terim olarak nazmın nesre dönüştürülmesini ifade etmek için kullanılmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken şey nazımdaki sanatların ve güzelliğin olabildiğince aktarılmasıdır.[107]

2.3.3.4. Telmih

لَمَّحَ fiilinin mastarı olan telmih sözlükte ima etmek, üstü kapalı bir şekilde gönderme yapmak gibi manalara gelirken, terim anlamı nazım veya nesirde okuyucunun veya dinleyicinin ön bilgi sahibi olduğu bir tarihi olay, dinî unsur, mitolojik anlatı, edebî metin şahsiyet veya inanca metin içinde açıkça anlatmadan üstü kapalı bir şekilde gönderme yapılması sanatıdır. Bu gönderme okuyucunun zihninde geçmişe veya ortak kültürel hafızaya ait bir çağrışım oluşturmayı amaçlar.[108]

---

104 İbn Manzûr, *Lisânü'l- Arab*, 9/309.

105 Kazvînî, *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga*, 1/413.

106 Bulut, *Bedî 'İlmi*, 296.

107 Kazvînî, *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga*, 2/425.

108 İbn Manzûr, *Lisânü'l- Arab*, 16/325., Ahmet Cevdet Paşa vd., *Belâgat-ı 'Osmâniyye* (Kızılay, Ankara: Akçağ, 2000), 118.

Telmih, belâgat ilminin bedî‘ bölümünde değerlendirilen bir edebî sanattır. Bu sanatın etkili olabilmesi için, yapılan göndermenin açık ve anlaşılır olması, yani okuyucunun neye telmihte bulunulduğunu fark edebilmesi gerekir. Aksi takdirde, anlam derinleştirilmek yerine belirsiz hâle gelir ve anlatım bir tür bilmeceye dönüşerek ifade kusuru oluşturabilir. Telmih sanatının, nazma estetik bir derinlik katmasının yanı sıra anlamı genişletici ve süsleyici yönünü ilk kez vurgulayan dilcilerden biri Fahreddin er-Râzî'dir. Râzî, telmihi "Söz içerisinde genel kabul görmüş bir meseleye, az bilinen bir şiire yahut meşhur bir kıssaya işaret edilmesi" olarak tanımlar.[109] İslâmî belâgat geleneğinde telmih, Hatîb el-Kazvînî'nin temel eserlerinden *Telhîsü'l-miftâh* ve bu esere Teftâzânî tarafından yazılan *el-Mutavvel* adlı şerhle birlikte sistematik olarak ele alınmış; bu eserlerden itibaren telmih, bedî‘ sanatları arasında müstakil bir konu başlığı hâline gelmiştir.

Türk edebiyatına Arap ve Fars edebiyatından geçen telmih sanatı hem klasik hem de modern edebiyat geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Telmih, özellikle dinî, tarihî ve edebî bağlamlarda bilinen unsurların hafızalarda yeniden canlandırılması yoluyla anlam derinliği yaratır. Bu yönüyle telmih, sadece estetik bir süs değil; aynı zamanda kültürel belleği diri tutan, okuyucu-yazar arasında örtük bir diyalog kuran işlevsel bir araçtır.[110]

Türk edebiyatında, özellikle divan şairleri, telmih sanatını hem Kur'ân kıssalarına hem de tarihteki önemli olaylara veya şahsiyetlere gönderme yaparak kullanmışlardır. Bu yönüyle telmih hem dinî hem de kültürel bağlamı zenginleştiren bir araç olmuştur.[111]

---

[109] er-Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn Fahreddin, *Nihayetü'l-icaz fî dirayeti'l-i'caz* (Beyrut : Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1985),437.

[110] Mustafa İsmet Uzun, "Telmih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul : TDV Yayınları, 2011), 40/408-409.

[111] M. Kaya Bilgegil, *Edebîyat Bilgi ve Teorileri* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1980), 51.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEDÎÜZZAMAN EL-HEMEDÂNÎ VE MAKÂMELERİNDEKİ İKTİBASLAR

3.1. BEDÎÜZZAMAN EL-HEMEDÂNÎ'NİN HAYATI VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

Künyesi Ebû'l-Fadl olan müellifin asıl adı İbn Huseyn b. Yahyâ b. Sa'îd'dir. Bedîu'z-Zamân ise Hemedânî'nin lakabıdır.[112] Hemedânî[113] 358/968-69 senesinde Hemedan şehrinde dünyaya gelmiştir.[114] İlk eğitimine babasının gözetiminde başlayan Hemedânî, daha sonra Hemedân'da bulunan ilim çevrelerinden dil, edebîyat ve dinî ilimler alanında temel dersler almış, bu dönemde ilmi kişiliğinin ilk aşamaları oluşmuştur.[115] Hemedânî'nin ilminden en fazla istifade ettiği hocası, kendi döneminde otorite kabul edilen âlimlerinden Ahmed İbn Fâris Zekeriyyâ el-Kazvînî'dir (öl. 395/1004).[116] Bedîüzzaman el-Hemedânî'nin daha sonraki yıllarda kaleme aldığı risâle ve makâmelerinde görülen kuvvetli dil yapısı ve edebî üslubu, büyük oranda hocasının ilmî ve edebî yönünden beslenmiştir.[117]

Doğduğu şehirde ilk tahsilini tamamladıktan sonra 380/990 yılında Hemedan'dan ayrılarak Rey şehrine gitmiş ve dönemin güçlü bürokratlarından biri

---

112 Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman* (Beyrut: Dâru Sadır, 1968), 1/127.

113 Hemedânî hakkında fazla malumat bulunmamakla birlikte, en geniş bilgi çağdaşı ve aynı zamanda kendisini yakından tanımış olan es-Se'âlebî'nin (öl. 429/1037) *Yetîmetu'd-Dehr* adlı eseri ile müellifin kendi eserlerine dayanmaktadır. bkz. Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail Sealibi Ebû Mansur, *Yetimetü'd-dehr fî mehasini ehli'l-asr* (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1973), 7/256-258.

114 Nevzat Aşık, "Bedîüzzaman el-Hemedânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/328.

115 Dayf, *el-Makâme*, 13.

116 IV./X. yüzyılın önde gelen dil âlimlerinden olan Ahmed b. Fâris Zekeriyyâ el-Kazvînî, lugat, nahiv ve belâgat sahasında önemli eserler kaleme almış bir Arap dilcisidir. Hemedânî'nin en çok etkilendiği hocalarından biridir ve onun üslup gelişiminde Kazvînî'nin ilmî ve edebî mirası doğrudan etkili olmuştur. Bkz. Ramazan Şeşen, "Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 381.

117 Fâres İbrahim Harîrî, *Makâme Nevîsî der Edebîyât-ı Fârisî ve Te'sîr-i Makâmâtı Arabî der ân* (Tahran, 1342), 174.

olan Sâhib b. Abbâd'ın[118] (öl. 385/995) ilmî çevresine katılmıştır. Rey, o dönemde sadece siyasî değil, aynı zamanda önemli bir kültür ve ilim merkezi konumundaydı. Sâhib b. Abbâd'ın geniş kütüphanesi ve ilim adamlarını himaye eden tavrı, el-Hemedânî gibi genç ve yetenekli edebîyatçılar için son derece elverişli bir ortam sunmuştur.[119] Bununla birlikte, doğup büyüdüğü Hemedan şehriyle duygusal bir bağ kuramadığını, oradan ayrılışını dile getirdiği beyitlerinde açıkça ifade etmektedir.

هَمَذَانَ لِي بَلَدٌ أَقُولُ بِفَضْلِهِ لَكِنَّهُ أَقْبَهُ البُلْدَانِ

صَبَيَانُهُ فِي الأَقْبَحِ مَثَلَ شُيُوخِه و شُيُوخُهُ فِي العَقْلِ كَالصِّبْيَانِ

"Hemedan hakkını (faziletini) inkâr etmediğim gibi bir anlamda da ne kötü belde / Çocukları çirkinlikte ihtiyar, ihtiyarlarıysa akılda çocuk gibidir."[120]

Ancak zamanla Hemedânî ile Sâhib b. Abbâd arasında fikrî ve muhtemelen siyasî bazı görüş ayrılıkları ortaya çıkmış, bu durum onun Rey'den ayrılmasına zemin hazırlamıştır. Bunun ardından Hemedânî, dönemin önde gelen ilim ve kültür merkezlerinden olan Cürcân, Nîşâbur, Horasan ve nihâyetinde Herat gibi şehirlerde bulunmuştur. Bu seyahatler onun farklı ilmî çevrelerle temas kurmasına, entelektüel birikimini zenginleştirmesine ve kendi düşünce ve üslubunu daha geniş bir coğrafyada tanıtmasına imkân sağlamıştır. Özellikle Nîşâbur'da, meşhur edip Ebû Bekir el-Hârizmî ile gerçekleştirdiği edebî münazara, onun şöhretinin kısa sürede yayılmasına vesile olmuştur. Cürcân'da ise İsmâilî eğilimli çevrelerle kurduğu ilişki çeşitli

---

118 Sâhib b. Abbâd (öl. 385/995), Büveyhîler döneminde yetişmiş, vezirlik görevlerinde bulunmuş önemli bir devlet adamı, ilim hamisi, edip ve âlimdir. Tam adı Ebû'l-Kāsım İsmâîl b. Abbâd b. Abbâs olup, uzun yıllar vezirlik yaptığı için "Sâhib" (vezir) lakabıyla meşhur olmuştur. Arap dili ve edebiyatı, kelâm, mantık ve şiir alanlarında derin bilgisi olan Sâhib b. Abbâd, dönemin önde gelen kültür çevrelerinden biri olarak kabul edilir. İlim ve edebiyatı teşvik eden bu himayeci tavrı, pek çok müellif ve şaire eserlerini kaleme alma yahut mevcut çalışmalarını geliştirme fırsatı sağlamıştır. Bu isimlerden biri de edebî makāme türünün kurucusu kabul edilen Bedîüzzaman el-Hemedânî'dir. Hemedânî, genç yaşlarında Rey'e gelmiş ve burada Sâhib b. Abbâd'ın himayesine dahil olmuştur. Aralarında zamanla bazı fikrî ihtilaflar yaşanmış olsa da Hemedânî'nin sanat ve dil gücünün oluşmasında Sâhib b. Abbâd'ın oluşturduğu kültürel ortamın etkisi büyük olmuştur. Bkz. İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 512-513.

119 Ebû Mansur, *Yetimetü'd-dehr fî mehasini ehli'l-asr*, 7/257.

120 Butrus el-Bustânî (Beyrut: Matbaatu'L-Meârif, ts.), "Kitâbu Dâiretü'l-Maarif : Kamusu âm li-külli fen ve matleb".254.

tartışmalara neden olmuş; ancak vefatına yakın dönemde yazdığı vasiyetnamede Sünnî bir cenaze usulü talep etmesi, onun mezhebî aidiyeti konusunda açık bir belge niteliği taşımaktadır. Herat'ta nüfuzunun artmasıyla ikameti daimî olmuş, 398/1007 senesinde 11 Cemaziyülahır cuma günü Herat'ta defnedilmiştir.[121] Ölmeden defnedildiği ve kabir korkusuyla vefat ettiğine dair rivâyetler de bulunmaktadır. İbn Hallikân (öl. 681/1282) bu konuyla alakalı şöyle söylemiştir: "Hemedânî sekteden öldü. Acele olarak defnedildi. Kabrindeyken ayıldı ve geceleyin sesi duyuldu. Kabrini açarak kendisini çıkardılar. Fakat onu, sakalını eli ile tutmuş bir vaziyette kabir korkusundan ölmüş olarak buldular."[122]

Bedîüzzaman el-Hemedânî'nin edebî kişiliğini doğru ve kapsamlı bir biçimde değerlendirebilmek için, onun yaşadığı tarihsel ve kültürel bağlamın dikkate alınması zaruridir. Zira Hemedânî, siyasî istikrarsızlıkların, mezhep çatışmalarının ve bölgesel mücadelelerin yoğun biçimde yaşandığı bir dönemde kalem oynatmıştır. Bu karışıklıklar, özellikle Abbâsî hilafet otoritesinin zayıfladığı ve Büveyhîler, Sâmânîler gibi yerel hanedanların güç kazandığı bir siyasi atmosferde cereyan etmiş, ilim ve kültür adamlarının da bu çekişmelerden zaman zaman etkilendiği görülmüştür. Ancak Hemedânî, tüm bu olumsuzluklara rağmen fikrî üretkenliğini sürdürebilmiş; hatta içinde bulunduğu ortamı edebî yaratıcılığıyla sanata dönüştürerek eserlerine özgünlük ve derinlik kazandırmıştır. Bu bakımdan o, yalnızca çağının şartlarını aşabilen bir edip değil, aynı zamanda dönemin ilmî ve estetik birikimini özümseyerek yeni bir anlatım tarzı inşa eden entelektüel bir şahsiyet olarak öne çıkar. Onun makâmât tarzında ortaya koyduğu eserler, dönemin kültürel zenginliğini ve dilin ifade imkânlarını ustalıkla bir araya getirmesi bakımından dikkat çekicidir. Dolayısıyla Hemedânî'nin edebî kimliği, içinde yaşadığı çağın bütün karmaşıklığına rağmen sönmemiş, aksine bu karmaşayı sanata dönüştürebilecek bir güçle kendini göstermiştir. Bu bağlamda, çağdaşı olan bazı önemli şair ve müelliflerin Arap dili ve edebiyatı sahasında kaleme aldıkları eserler, Bedîüzzaman'ın içinde bulunduğu kültürel iklimin çeşitliliğini ve yüksek düzeyini

---

121 Âşık, *Bedî'u-Zemân el-Hemezânî*, 27-31.

122 Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî , *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman*, 1968, 1/129.

yansıttığı gibi, onun edebî gelişimini de dolaylı olarak beslemiştir. Nitekim aşağıda bahsedilecek olan bu isimler ve eserleri, el-Hemedânî'nin yaşadığı çağın edebî profilini daha net ortaya koymak açısından son derece önemlidir.

Çağdaşlarından Mütenebbî (öl. 354/965)[123] divanını bu yüzyılda yazmış; Ebû Ali el-Kâlî (öl. 356/967) dil ve edebîyata dair çeşitli konular içeren *el-Emâlî* adlı eserini yine bu yüzyılda, Bedîüzzaman doğmadan iki yıl önce, Kurtûba'da bitirmiştir. Aynı zamanda Ebû'l-Ferec el-İsfehânî de (öl. 356/967) Arap dilinde en önemli çalışmalardan ve kaynaklardan biri sayılan *Kitâbu'l-eğânî'*sini aynı devirde tamamlamıştır.

Bu dönemin öne çıkan simalarından biri hem şehzade hem de güçlü bir şair kimliğiyle tanınan Ebû Firâs el-Hamdânî'dir (öl. 357/968). Abbâsî hilâfetinin zayıfladığı ve Büveyhî hâkimiyetinin belirginleştiği bu dönemde yaşamış olan Ebû Firâs, özellikle "Rûmiyyât**"** başlığı altında toplanan esaret şiirleriyle edebiyat tarihinde müstesna bir yere sahip olmuştur. Onun şiirlerinde hem aristokratik bir zarafet hem de savaşçı bir ruh hâli dikkat çeker. Nitekim dönemin önemli entelektüellerinden ve vezirlerinden olan es-Sâhib b. 'Abbâd, Ebû Firâs hakkında "Şiir bir prensle (İmrülkays) başlar ve bir prensle (Ebû Firâs) biter." şeklinde bir değerlendirmede bulunarak onun Arap edebiyatındaki yerini en veciz biçimde ifade etmiştir. Bu rivâyet hem Ebû Firâs'ın edebî kudretini hem de onun klasik Arap şiir geleneğindeki konumunu vurgulayan çarpıcı bir ifadedir.[124]

Bu dönemde sadece Ebû Firâs değil, aynı zamanda dönemin düşünce dünyasına ve edebiyatına yön veren birçok mümtaz şahsiyet de ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri, filozof, şair ve dilci kimliğiyle tanınan Ebû 'Alâ el-Ma'arrî'dir (öl.

---

[123] Mütenebbî (öl. 354/965) 303/yılında Kûfe'de doğmuştur. Erken dönemlerde Karmatî istilâsı sebebiyle birinci seferinde Bağdat'a ikinci seferinde Kufe'ye gitmiştir. Sonraları Suriye'yi gezerek ücret mukabilinde kasideler yazmış; Birtakım isyan girişimlerine katıldığı için hapse atılmış, ardından affedilip "Mütenebbî" lakabı verilmiştir. "Seyfiyyât" adıyla anılan kasideler keleme almıştır. Eserlerinde kahramanlık, kibir, gurur gibi temaları işlemiştir. Kasidelerinde güçlü bir karakter portresi çizmiş, ölümünden sonra da "büyük Arap şairi" olarak tanınmıştır. Bkz. İsmail Durmuş, "Mütenebbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006) 32/195-200.

[124] İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman*, 1968, 1/127.

449/1057). Onun özellikle felsefî şiirlerinde ve mensur eserlerinde görülen kötümser dünya görüşü, dinî ve toplumsal yapıya yönelik eleştirel tutumu, çağının çok ötesinde bir entelektüel duruşu yansıtmaktadır. *Lüzûm mâ lâ yelzem* ve *Risâletü'l-Gufrân* gibi eserlerinde şekil ve içerik açısından klasik kalıpların ötesine geçerek edebî cesaretiyle dikkat çekmiştir. Ma'arrî, Arap edebiyatında bağımsız düşüncenin ve entelektüel sorgulamanın sembolü hâline gelmiştir. Diğer taraftan, hitabet ve vaaz geleneği açısından büyük öneme sahip bir isim olan İbn Nubâte (öl. 374/984) de bu devrin önemli hatiplerinden biridir. Etkileyici üslûbu, güçlü belâgat yeteneği ve özellikle siyaset ile toplum meselelerine dair kaleme aldığı hutbeleri ile tanınmıştır. Onun konuşmalarında ve yazılarında hem klasik Arap hitabet geleneği hem de dönemin sosyo-politik atmosferi güçlü bir şekilde hissedilir. İbn Nubâte'nin vaazları ve hutbeleri, muhataplarını etkileme gücünün yanı sıra, aynı zamanda birer edebî metin olarak da incelenmeye değerdir.

Böylesine büyük ilim, edebiyat ve düşünce adamlarının yaşadığı bir dönemde Hemedânî'ye, "Bedîüzzaman" yani "çağının en üstün kişisi" unvanının verilmiş olması, aslında Hemedânî'nin ne denli önemli bir şahsiyet olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bedîüzzaman'ın arkadaşı olup aynı zamanda sîretinin de yazarı olan Se'âlibî, *Yetîmetu'd-dehr* adlı eserinde onun mükemmel bir karaktere sahip olduğunu yazar ve şu ifadeleri kullanır: "Fasih Arapçası, risâlelerindeki incelik ve şiirlerindeki zarafetle takdiri hak eden bir şahsiyettir. Güzel görünüşlü, güler yüzlü, cana yakın, tevazu sahibi, cömert, yüksek ahlâklı, dürüst ve samimi bir dost; ama aynı zamanda nüktedan diliyle sivri eleştirilerde bulunmaktan çekinmeyen keskin bir muarızdır."[125] Yine aynı kaynağa göre onun ölümü her yerde matem havası oluşturmuştur. Se'alebî onun için "O ölmemiştir, ünü yaşamaktadır." der. Bu yazılanlar Hemedânî'nin vefatından kısa bir süre sonra kaleme alınmış olsa bile, daha sonraki on yüzyılda onun makâmelerinin

[125] Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman* (Beyrut: Dâru Sadır, 1968), 4/257-258.

gündemde kalmaya devam etmesi, eserinin pek çok yazmasının bulunması ve güncelliğini hala koruması Se'alîbî'nin bu sözlerini desteklemektedir.

3.2. ESERLERİ

Bedîʿüzzamân el-Hemedânî'nin günümüze ulaşan üç temel eseri bulunmaktadır: *er-Resâ'il, Dîvân, el-Makâmât.* Bu eserlerin her biri müellifin edebî kimliğini farklı açılardan yansıtan, döneminin edebî birikimini ve dil kudretini ortaya koyan nitelikteki metinlerdir.[126]

3.2.1. *er-Resâ'il*

er-Resâ'il, Hemedânî'nin farklı kişi ve zümrelere hitaben kaleme aldığı mektuplarından oluşmaktadır. Eserde yer alan mektuplar, sıradan halktan devlet adamlarına kadar geniş bir muhatap kitlesine hitap edecek şekilde çeşitlilik arz etmektedir. Bu mektuplar, muhteva itibarıyla günlük hayatın meselelerine dair yazılmış gibi görünse de dil ve üslûp açısından yüksek edebî değer taşımaktadır. Mektuplarda secî sıkça kullanılmış, ifadelerde îcâz (özlü anlatım) özelliği göze çarpmıştır. Cümle yapıları kısa, anlam yoğunluğu ise yüksek düzeydedir. Aynı zamanda bu metinlerde öğretici bir yön de bulunmakta olup, Kur'ân âyetlerinden ve hadislerden yapılan iktibaslar dikkate değerdir. Bazı mektuplar ise, özellikle müellifin babasına hitaben yazdıkları, deneme tarzında kaleme alınmıştır. Hemedânî'nin bu eserle nesir dilindeki yetkinliğini ortaya koyduğu kabul edilmektedir.[127]

3.2.2. *Dîvân*

Hemedânî'nin şairlik yönünü yansıtan *Dîvân*'ı, edebîyat tarihçileri tarafından genel olarak onun en az dikkat çeken eseri olarak değerlendirilmiştir. *Dîvân*, Muhammed Şükrî el-Mekkî tarafından Kahire'de neşredilmiştir. Şiirlerinde genel olarak methiye türü hâkimdir; bunun yanı sıra mersiye, zühd ve nasihat temalı manzumelere de yer verilmiştir. Ancak şiirlerinin büyük kısmı, edebî orijinallikten uzak bulunmuş, geleneksel kalıplar içinde kalan metinler olarak değerlendirilmiştir.

---

126 Aşık, "Bedîüzzaman el-Hemedânî", 5/329.

127 Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 32.

Buna rağmen, Hemedânî'nin şiirlerinde döneminin retorik ve ifade biçimlerine dair örneklerin bulunması, *Dîvân*'ı hem tarihi hem de edebî açıdan önemli kılmaktadır. *Dîvân*'daki şiirlerde görülen belli başlı kavramlar ve duyarlılıklar, onun mensur metinleriyle de zaman zaman örtüşmektedir.[128]

3.2.3. *el-Makâmât*

Hemedânî'nin en çok tanınan ve edebî kudretini en açık biçimde ortaya koyduğu eseri *el-Makâmât*'tır. Bu eser, klasik Arap edebiyatında makâme türünün ilk örneklerinden biri olarak kabul edilmekte ve sonrakilere öncülük etmesi bakımından müstesna bir yere sahiptir. Eserde toplam elli iki makâme yer almakta olup, bu makâmelerin her biri, İsâ b. Hişâm adlı ravi ile Ebû'l-Feth adlı gezgin-dilenci arasında geçen olaylar zincirinden oluşmaktadır. Her makâmeye "makâme" kelimesiyle özel bir başlık verilmiş ve içerikte anlatılan hikâye ile başlık arasında doğrudan bir ilişki kurulmuştur. Örneğin "el-Makâmetü'l-Bağdâdiyye", Bağdat şehrinde geçen bir olayı anlatırken; "el-Makâmetü'l-İblîsiyye" ise şeytanla ilgili temalar çerçevesinde şekillendirilmiştir. Ayrıca, "el-Makâmetü'l-Esediyye" gibi bazı makâmelerde ise hayvan isimleri başlık olarak tercih edilmiştir. Hemedânî, bu eserinde her biri bağımsız kurguya sahip hikâyeler vasıtasıyla zengin bir dil oyunları repertuvarı sunmuş; belâgat, seci, cinâs, tibâk, tecrîd ve tecâhül-i ârif gibi pek çok edebî sanatı ustalıkla kullanmıştır. Anlatımda hiciv, mizah ve toplumsal eleştiri unsurları da önemli yer tutar. Müellifin kendi ifadesine göre dilencilik temasını işlediği dört yüz makâme kaleme almış; fakat bunlardan yalnızca elli biri günümüze ulaşabilmiştir. Yine müellifin belirttiğine göre bu makâmeler arasında lafız ve mâna bakımından en ufak bir tekrar dahi yoktur. *el-Makâmât* hem nesir hem de nazım unsurlarını bünyesinde barındırması hem eğlendirici hem de düşündürücü olmasıyla, klasik Arap edebiyatı içerisinde üst düzey bir retorik ürün olarak kabul edilmiştir. Bu yönüyle eser, sadece edebiyat tarihi açısından değil; dil, anlatı ve kültürel yapı bakımından da çok önemlidir.[129]

---

[128] Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 32-33.

[129] Âşık, *Bedî'u-Zemân el-Hemezânî*, 62.

el-Makâmât'ta yer alan her bir anlatı, sadece kurgusal bir hikâye olmanın ötesinde, dönemin sosyal yapısına, düşünce dünyasına ve kültürel eleştirilerine ışık tutan zengin bir edebî birikimi yansıtmaktadır. Bu nedenle *el-Makâmât*'ı daha iyi anlamak adına, eserin içeriğini oluşturan makâmelerin genel yapısı, işlenen temalar, kullanılan edebî sanatlar, karakterlerin işlevi ve seçilmiş örnek metinler üzerinden ayrıntılı bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.[130]

3.2.3.1. Makâmelerin Kurgusal Yapısı

Bedîʿüzzamân el-Hemedânî'nin *el-Makâmât* adlı eseri, klasik Arap edebîyatı içerisinde kendine özgü anlatı yapısıyla dikkat çeken, kurgusal örüntüsü son derece planlı ve bilinçli biçimde inşa edilmiş bir metinler bütünüdür. Her bir makâme, belirli bir anlatı iskeletine dayanır ve bu yapı büyük oranda tekrar eden, fakat içerik ve anlatım bakımından çeşitlenen bir biçim gösterir. Bu tekrar eden yapı sayesinde eserde hem anlatının sürekliliği sağlanmakta hem de okuyucunun tanıdık bir form içerisinde yeni olaylarla karşılaşması mümkün hâle gelmektedir.

Makâmelerin çoğunda anlatıcı konumunda olan Îsâ b. Hişâm, olayları dışarıdan gözlemleyen, yorumlayan ve okuyucuyla anlatı arasında köprü kuran bir râvî hüviyetindedir. Îsâ b. Hişâm'ın tanıklığında ortaya çıkan ana karakter Ebû'l-Feth el-İskenderî ise, eserin dramatik çekirdeğini oluşturan figürdür. Kimi zaman hatip, kimi zaman şair, kimi zaman âlim veya sofu bir dilenci kılığında karşımıza çıkan Ebû'l-Feth, her makâmeye farklı bir kılık ve hikâye ile dahil olur. Anlatının ilerleyişi genellikle Ebû'l-Feth'in halkı ya da bir topluluğu etkileyen güçlü bir hitabe veya şiir ile sahneye çıkmasıyla başlar. Ardından, söz konusu etkileyici performansın aslında bir tür geçim aracı olduğu anlaşılır ve karakterin gerçek kimliği açığa çıkar. Bu ifşanın ardından anlatıcı makâmeyi sonlandırarak olayın etkisini okuyucuya bırakır.

Makâmelerdeki bu kurgusal yapı; giriş, gelişme, çözülme ve çoğu zaman sürpriz son olmak üzere dört temel aşamadan oluşur. Giriş kısmında râvî sahneye girer, olayın geçtiği şehir veya ortam tanıtılır. Gelişme kısmında Ebû'l-Feth'in söz

---

[130] İbrahim b. Ali et-Trablusi Ahdeb, *Keşfü'l-meani ve'l-beyân an resail-i Bediüzzaman* (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1890). 389-390.

sanatlarıyla örülü hitabesi veya davranışı yer alır. Çözülme aşamasında, olayın iç yüzü anlaşılır ve Ebû'l-Feth'in gerçek kimliği ifşa edilir. Sürpriz sonda ise çoğu zaman ironik, mizahi veya düşündürücü bir şekilde makâme nihayetlendirilir.

3.2.3.2. Coğrafya ve Şehir Temsilleri

el-Makâmât yalnızca dil ve anlatı teknikleri açısından değil, aynı zamanda içerdiği mekân temsilleri bakımından da dikkat çekici bir yapı arz etmektedir. Eserdeki makâmelerin çoğu, belirli şehirlerin isimleriyle anılmakta ve bu şehirler yalnızca olayların geçtiği coğrafî alanlar olarak değil, aynı zamanda anlatı bağlamının şekillendiği kültürel ve sembolik mekânlar olarak işlev görmektedir. Makâmelerin başlıklarında yer alan şehir adları, okuyucunun zihninde belirli çağrışımları harekete geçiren anlam katmanlarıyla yüklüdür.

Örneğin, "el-Makâmetü'l-Bağdâdiyye", "el-Makâmetü'l-Belhiyye", "el-Makâmetü'l-Kufiyye", "el-Makâmetü'l-İsfahâniyye" gibi başlıklar, makâmelerde anlatılan hikâyelerin geçtiği coğrafî konumu belirtmekle kalmaz; aynı zamanda o şehre ait toplumsal, kültürel ve tarihî bağlamı da anlatıya taşır. Hemedânî'nin bu tercihi, bir anlamda şehirleri yalnızca fiziksel arka plan olarak değil, aynı zamanda anlatının anlam dünyasını şekillendiren simgesel alanlar olarak kullandığını gösterir. Bu şehirlerin her biri, İslâm medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olması sebebiyle belirli bir kültürel iklimi temsil eder. Örneğin Bağdat, ilim ve siyasetle; Belh, sufî gelenekle; San'â, halkın mizacıyla ilişkilendirilerek karakteristik özellikler kazanır.

Bazı makâmelerde ise şehir isimleri yerine konuya özgü tematik başlıklar tercih edilmiştir. Örneğin, "el-Makâmetü'l-İblisiyye" şeytanla ilgili sembolik anlatımı ön plana çıkarırken; "el-Makâmetü'l-Esediyye" gibi başlıklar, hayvan figürleri üzerinden oluşturulmuş temalara gönderme yapar. Bu durum, müellifin makâmelerde yalnızca coğrafî değil; kavram merkezli bir anlatım stratejisi de benimsediğini göstermektedir.

Bununla birlikte, şehirlerin yalnızca isim olarak anılması değil, makâme içindeki anlatıya katkıları da dikkate değerdir. Hemedânî, bu şehirlerde geçen hikâyeleri o yerin halk yapısına, ahlâk anlayışına ya da entelektüel seviyesine uygun

olarak kurgulamaya özen göstermiştir. Dolayısıyla mekân unsuru, makâmelerde salt bir zemin değil; olayların inandırıcılığına katkı sunan, karakterin kimliğini biçimlendiren ve okuyucunun algısını yönlendiren dinamik bir anlatı öğesi hâline gelmiştir. Dolayısıyla *el-Makâmât*, coğrafyanın yalnızca bir zemin unsuru olmadığını, bilakis anlam inşasında etkin ve belirleyici bir unsur olarak işlev gördüğünü açık bir şekilde göstermektedir. Hemedânî'nin şehirleri anlatıya bu şekilde dahil etmesi, onun hem dönemin sosyal yapısını gözlemleme yeteneğini hem de edebî anlatım becerisini yansıtan önemli bir göstergedir.

3.2.3.3. Temalar ve Sosyal Eleştiri

el-Makâmât, Bedîʿüzzamân el-Hemedânî'nin yalnızca anlatım ve dil açısından değil, aynı zamanda döneminin toplumsal yapısına dair de net bulgular barındıran bir eseridir. Eserde yer alan makâmeler, yüzeyde mizahî ve nüktedan bir anlatıya sahip gibi görünse de arka planda yoğun bir sosyal eleştiri barındırmaktadır. Bu yönüyle Hemedânî, makâme türünü yalnızca bir edebî hüner sergileme alanı değil, aynı zamanda bir toplum aynası hâline getirmiştir.

Makâmelerde en belirgin temalardan biri, dilencilik ve geçim kaygısıdır. Ana karakter Ebû'l-Feth el-İskenderî'nin her makâmeye farklı bir rol ile girmesi, yalnızca anlatı tekniği açısından değil, aynı zamanda toplumdaki sınıfsal farklılıkların, riyakârlığın ve fırsatçılığın öne çıkarılması bakımından da önem arz eder. Ebû'l-Feth, kimi zaman hatip, kimi zaman âlim, kimi zaman seyyah kılığına girerek halkı etkiler; sonunda ise tüm bunların geçici birer rol olduğu, asıl amacın geçim sağlamak olduğu ortaya çıkar. Bu durum, toplumun saflığı, gösterişe olan düşkünlüğü ve kalıplaşmış değerlerle aldanabilirliği üzerine düşündürür.

Makâmelerde işlenen bir diğer önemli tema dindarlık ve riyâ ilişkisidir. Bazı makâmelerde Ebû'l-Feth'in dindar, zâhid veya vaiz kimliğiyle ortaya çıkar. Tüm bu temalar, güçlü bir ironi, nükte ve hiciv dili ile sunulur. Hemedânî'nin amacı, doğrudan öğüt vermek ya da açıkça yargılamak değil; okuyucunun okuduklarını zekâ süzgecinden geçirerek bir sonuca ulaşmasını sağlamaktır. Bu yönüyle *el-Makâmât*,

yalnızca bir edebî eser değil, aynı zamanda ahlâkî, sosyal ve kültürel bir eleştiri metni olarak da değerlendirilebilir.

3.2.3.4. Edebî Sanatlar ve Dil Kullanımı

Bedîʿüzzamân el-Hemedânî'nin *el-Makâmât* eseri, klasik Arap edebiyatının en zengin ve etkileyici edebî sanatlarının ustalıkla kullanıldığı metinler arasında yer almaktadır. Makâmelerde başta secî olmak üzere birçok söz sanatı göze çarpar. Secî, nesirde ahenk ve kafiye oluşturma sanatıdır; Hemedânî, bu tekniği kullanarak metnin ritmini ve müzikalitesini artırmış, dinleyici veya okuyucunun metne olan ilgisini canlı tutmayı başarmıştır.

Bunların yanında, Hemedânî'nin anlatımında îcâz (özlülük ve derinlik) önemli bir yer tutar. Cümleler kısa ve öz olmakla beraber anlam yoğunluğu yüksektir. Bu yönüyle makâmeler, sadece süslü bir dil kullanımı değil, aynı zamanda anlatımın işlevselliği ve anlatılmak istenenin netliği açısından da başarılıdır. Şiir ve nesrin iç içe geçtiği metinlerde, nazım bölümleri duyguyu ve etkiyi pekiştirmek için ustalıkla yerleştirilmiştir.

3.2.3.5. Başlıca Karakterler

el-Makâmât'ın anlatısal ve tematik yapısını anlamada, eser içindeki temel karakterlerin işlevleri büyük önem taşımaktadır. Bedîʿuzzamân el-Hemedânî, makâmelerinde iki ana figür üzerinden hikâyeyi şekillendirir: İsâ b. Hişâm ve Ebû'l-Feth el-İskenderî.

İsâ b. Hişâm, eserin birinci tekil şahıs anlatıcısı olarak makâmelerin gözlemcisi, yorumcusu ve okuyucu ile anlatı arasında köprü kuran bir figürdür. Anlatıcı konumunda olmakla birlikte, makâmelerin tamamında doğrudan olayların merkezinde bulunmaz. Çoğu zaman dışarıdan bir tanık olarak olayları aktarır. Bununla birlikte, metinlerin iç yapısında anlatı kurgusunun zenginliği ve çok katmanlılığı nedeniyle, İsâ b. Hişâm'ın rolü esnek bir biçimde dönüşür. Bazı makâmelerde, anlatı onun elinden başka bir karaktere devredilir. Örneğin "Gaylân" makâmesinde, İsâ b. Hişâm, Cürcan'da bir meclis veya toplantı salonu mizanseni kurar ve söz hakkını İsmet b. Bedir el-Fezârî adlı bir şahsa bırakır. Bu karakter, Zuʿr-r-Rumme olarak bilinen

Gaylân b. Ukbe'nin yolculuğunu ve bu yolculukta karşılaştığı olayları edebî bir üslupla anlatır.[131] Bu anlatım biçimi, metnin çok katmanlı anlatı yapısına ve farklı bakış açılarına yer vermesine olanak sağlar.

Bunun yanı sıra, bazı makâmelerde İsâ b. Hişâm'ın varlığı devam etmekle beraber, ismi zikredilmeyen sıradan bir köylü ile aralarında geçen diyaloglar üzerinden hikâye aktarılır. Örneğin "el-Makâmetu'l-Bağdâdiyye"[132] adlı makâmada, anlatıcı rolü yine İsâ b. Hişâm'a aittir ve o, sıradan bir köylü ile arasında geçen diyaloğu okuyucuya aktarır. Bu durum, anlatı zenginliğini artırmakla kalmaz, aynı zamanda farklı toplumsal katmanların ve söylemlerin temsil edilmesini sağlar.

Ayrıca, "el-Makâmetü'l-Mekfûfiyye"[133] gibi bazı anlatımlarda, Ebû'l-Feth el-İskenderî kendine özgü fasih ve etkileyici bir üslupla kör bir kişi olarak tasvir edilir. Buradaki karakter, fiziksel özelliklerin ötesinde, toplumdaki belirli kimliklere ve durumlara metaforik bir göndermedir.

Diğer temel karakter olan Ebû'l-Feth el-İskenderî, makâmelerin baş aktörüdür. Dilenci, hitabet ustası, şair ve kurnaz bir dolandırıcı kimliklerini ustalıkla harmanlayan bu figür, her makâmeye farklı bir kılık ve sosyal rol ile dâhil olur. Bu çok yönlü kimliği sayesinde Ebû'l-Feth, toplumun farklı katmanları üzerinde oynar, her seferinde yeni bir maskeyle ortaya çıkarak hem okurun ilgisini çeker hem de dönemin sosyal yapısına dair eleştirel bir perspektif sunar. Kimi zaman âlim, kimi zaman vaiz, kimi zaman derviş veya dilenci kılığına giren Ebû'l-Feth, bu farklılıklarıyla toplumsal rolleri ve değerleri hicveder.

Bu iki ana karakterin etkileşimi, eserin anlatı dinamiğini belirler. İsâ b. Hişâm'ın gözlemleri ile Ebû'l-Feth'in eylemleri arasındaki ilişki, metnin hem edebî hem de eleştirel boyutlarını güçlendirir. Makâmelerde anlatının çok katmanlı olması,

---

131 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 46.

132 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 71.

133 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 93.

farklı anlatıcıların ve perspektiflerin devreye girmesiyle sağlanır ve böylece okuyucu, olayları hem içerden hem dışardan takip etme imkânı bulur.

3.3. BEDÎÜZZAMAN'IN MAKÂMELERİNDEKİ İKTİBASLAR

Neredeyse her sanatı yerinde ve çokça kullanan müellif, iktibası da fazlaca kullanmıştır. Fakat iktibas yaptığı türlerde orantılı olmadığı göze çarpmaktadır. Örneğin Kur'an'dan ve Arap mesellerinden çok fazla alıntı yapan müellif, hadislerden görece daha az iktibas yapmayı tercih etmiştir. Bu da genel çerçevede teze bakıldığında bir orantısızlık gibi algılanabilir. Çalışmada mümkün olduğunca yapılan bütün iktibaslara değinmeye çalışıldı. Nitekim bazı makâmelerde müellif art arda çok fazla alıntı verirken bazı makâmelerde hiçbir iktibas yapmamıştır. Çalışmamızda müellifin sırasıyla en fazla yer verdiği iktibaslar göz önünde bulundurularak Kur'an iktibasları, Arap meselleri, şiir ve son olarak da hadislerdeki iktibaslar verilmiştir.

Bazı iktibasların ilk kaynağını tayin ve tespit etmek güçtür. Zira kimi ifadeler hem halk arasında atasözü olarak yaygınlık kazanmış hem de meşhur şairlerin şiirlerinde yer almıştır. Bu sebeple, söz konusu ifadelerin ilkin bir şair tarafından söylenip zamanla atasözüne dönüşüp dönüşmediği yahut zaten atasözü olarak mevcutken şair tarafından şiire dâhil edilip edilmediği hususu kesin olarak belirlenememektedir.

3.3.1. Âyetlerden İktibaslar

En çok Kur'ân'dan iktibaslar yapan müellif, bu alıntılarını çeşitli biçimlerde kullanmıştır. Kimi zaman Kur'ân'da bir sûrede geçen kelimeyi iktibas ederken bazen de bunu terkip olarak eserine yerleştirmiştir. Alıntıladığı terkipler kimi zaman kısa ve araya başka kelimeler eklemeksizin olurken, kimi zaman da bazı yerlerde müellif kelimeler arasına farklı kelimeler eklemek suretiyle örtük iktibaslar yapmıştır. Müellifin makâmesindeki iktibaslar alınırken ilk makâme olan "Kariziyye Makâmesi"nden başlayıp sırasıyla sonuna kadar her makâmede mevcut iktibaslar kaydedilmiştir.

3.3.1.1. Kariziyye (şiir) Makâmesi

أَلم نُرَبِّكَ فِينَا وَلِيدً و لَبِثْتَ فِينَا مِنْ عُمْرِكَ سِنِينَ[134]

Bir sohbet meclisinde gerçekleşen mizansen, İsâ b. Hişâm ile Ebü'l-Feth el-İskenderî arasında geçen dikkat çekici bir diyalog etrafında şekillenir. Anlatının başında, birçok makâmeye özgü bir durum olarak, İsâ b. Hişâm, karşısındaki kişinin Ebü'l-Feth olduğunu ilk bakışta fark edemez. Tam ayrılmak üzereyken onu tanır gibi olur ve "Sen, o kişi değil misin?" diyerek kimliğini sorgular. Ardından, karşısındaki şahsın zamanla epey değiştiğini ifade eder, fakat yine de onu ön dişlerinden tanıdığını belirtir. Bu sahne gerek anlatı yapısı gerekse kullanılan ifadeler bakımından edebî bir yoğunluk taşır. İsâ b. Hişâm, yaşadığı şaşkınlığı ve karşısındaki kişiyi tanıma sürecindeki duygusal geçişi, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bir âyetle iktibas yoluyla ifade eder. Nitekim Şuarâ Sûresi'nin 18. âyetinde Firavun'un Hz. Mûsâ'ya hitaben söylediği "Biz seni çocukken aramızda büyütmedik mi?" mealindeki âyet, burada mecazî bir anlam kazanarak, anlatıcının karşısındaki kişiyle geçmişteki tanışıklığına ve onun çocukluğuna tanıklık etmiş olmasına bir gönderme şeklinde kullanılır. Bu iktibas, yalnızca bir anlatım süsü olmanın ötesinde, karakterlerin geçmişiyle ilgili bir derinlik kazandırır ve okuyucuda hem şaşkınlık hem de tanıma duygusunu pekiştirir. İfade tamamıyla Şuarâ Suresi on sekizinci âyetten alıntıdır.[135]

3.3.1.2. Azerbaycaniyye (Azerbaycan) Makâmesi

اللَّهُمَّ يَا مُبْدِىءَ الأَشْيَاءِ وَمُعِيدَهَا. وَمُحْيِيَ الْعِظَامِ وَمُبيدَهَا وَخَالِقَ المِصْبَاحِ وَمُدِيرَهُ وَفَالِقَ الإِصْبَاحِ وَمُنِيرَهُ. وَمُوصِلَ الآلَاءِ سَابِغَةً إِلَيْنَا. وَمُمْسِكَ السَّمَاءِ أَن تَقَع عَلَيْنَا. وَبَارِي النَّسَمِ أَزْوَاجًا وَجَاعِلَ الشَّمْسِ سِرَاجًا. وَالسَّمَاءِ سَقْفًا وَالْأَرْضِ فِرَاشًا وَجَاعِلَ اللَّيْلِ سَكَنًا وَالنَّهَارِ مَعَاشًا. وَمُنْشِيءَ السَّحَابِ ثِقَالًا. ومُرْسِلَ الصَّوَاعِقَ نَكَالًا.[136]

> "Ey şeyleri/eşyayı ilk kez yaratıp ardından onları tekrar ilk haline çeviren, kemikleri yaratıp onları yok eden, güneşi yaratıp onu döndürten, tan yerini ortaya çıkarıp onu aydınlatan, bize sonsuz nimetler gönderen, üzerimize düşmesin diye gökyüzünü yukarıda tutan, ruhları erkek ve dişi olarak yaratan, güneşin ışık saçmasını sağlayan, gökyüzünü bir tavan ve yeryüzünü bir yatak

---

134 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, thk. Muhammed Abduh (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 11.

135 eş-Şuarâ, 26/18.

136 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 53.

yapan, geceyi dinlenme, gündüzü de geçim sağlama zamanı kılan, yağmur yüklü bulutları meydana getiren."[137]

İsâ b. Hişâm'ın Azerbaycan'a yaptığı seyahat esnasında başına gelen bir hadise, onun anlatıcı kimliğiyle şekillenen metin içinde kayda değer bir şekilde harmanlanarak okuyucuya sunulur. Bu makâmede, İsâ b. Hişâm'ın karşısına aniden, elinde baston, başında silindirik bir şapka bulunan ve oldukça kötü giyimli bir kimse çıkar. Bahsi geçen şahıs, dış görünüşüyle tezat oluşturan biçimde, uzun ve fasih bir konuşma yapar. Bu ani karşılaşma esnasında anlatıcı, ilk etapta bu kişiyi tanıyamaz. Konuşmanın ilerleyen safhalarında, karşısındakinin Ebü'l-Feth el-İskenderî olduğunu fark eder. Bu fark ediş süreci, şaşkınlık ve tanıma duygularıyla iç içe geçmiş bir biçimde aktarılır. Bahsi geçen bölümde, özellikle Kur'ân'dan ve edebî metinlerden yapılan iktibaslar dikkat çeker. Metin, doğrudan yapılan iktibasların yanı sıra, müellifin kimi zaman bu alıntıları kendi üslubuyla yeniden şekillendirerek metne yedirdiği örnekler açısından da zengindir. Bu tür dolaylı iktibaslarda, asıl kaynak metnin bütünlüğü bozulmadan korunmuş, anlam ise bağlama uygun şekilde dönüştürülerek güçlü bir anlatım elde edilmiştir. Aşağıda sırasıyla verilen iktibaslar rakamlarla verilip akabinde iktibasın yapıldığı âyet verilmiştir. Bazı âyetler, mana uyumsuzluğu meydana gelmemesi ve iktibasın daha net anlaşılması için bir önceki ayetle birlikte verilmiştir.

(1) "Sabahı aydınlatan" anlamına gelen "وَفَالِقَ الإصْبَاحِ" ifadesi En'âm Sûresi'nin 96. âyetinden alıntıdır. Âyetin aslı şu şekildedir:

فَالِقُ الْإِصْبَاحِۚ وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَناً وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَاناًۚ ذٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ

"Sabahı aydınlatan O'dur. Geceyi bir dinlenme zamanı, güneşi ve ayı birer hesap ölçüsü kılmıştır. İşte bu, azîz ve alîm olan Allah'ın takdiridir."[138]

(2) "Göğü tutan" anlamına gelen "وَمُمْسِكَ السَّمَاءِ" ifadesi Hac Sûresi'nin 65. âyetinden alıntıdır. Âyetin aslı şu şekildedir:

---

137 Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 92,93.

138 el-En'âm, 6/96.

اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الْاَرْضِ وَالْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِاَمْرِهٖ وَيُمْسِكُ السَّمَاۤءَ اَنْ تَقَعَ عَلَى الْاَرْضِ اِلَّا بِاِذْنِهٖ اِنَّ اللهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوْفٌ رَحِيْمٌ

"Görmüyor musun ki, Allah yeryüzündekileri ve O'nun emriyle denizde akıp giden gemileri sizin hizmetinize verdi! Kendi izni olmadıkça yerkürenin üzerine düşmemesi için göğü tutan da O'dur. Şüphesiz Allah insanlara çok şefkatli, çok merhametlidir."[139]

(3) Bir diğer iktibas أَزْوَاجًا ifadesidir. Bu kelime Nebe Sûresi 8. âyette geçmekte olup âyetin aslı aşağıda geçtiği şekildedir:

وَخَلَقْنَاكُمْ اَزْوَاجاً

"Sizi çiftler halinde yarattık"[140]

(4) Metnin bir diğer alıntısı وَجَاعِلَ الشَّمْسِ سِرَاجًا terkibidir. İktibas edildiği âyet ise Nuh Sûresi 16. âyet-i kerimedir. Âyetin aslı aşağıda geldiği gibidir:

وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُوراً وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجاً ﴿١٥﴾ اَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللهُ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ طِبَاقاً

"Görmüyor musun Allah yedi göğü birbiriyle nasıl uyumlu yaratmıştır? Onların içerisinde ayı bir ışık güneşi de bir ışık kaynağı yapmıştır."[141]

(5) Diğer iktibas وَالسَّمَاءِ سَقْفًا ifadesidir. Bu ifade Enbiya Sûresi 32. âyetten iktibastır.

وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفاً مَحْفُوظاً

"Gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptık."[142]

(6) Hemedânî'nin terkip olarak verdiği diğer bir iktibas وَالْأَرْضِ فِرَاشًا ifadesidir. Bu ifade, Bakara Sûresi 22. âyetten doğrudan alınmıştır. Alıntı yapılan âyet şöyledir:

اَلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشاً

---

139 el-Hac, 22/65.

140 en-Nebe , 78/8.

141 Nûh, 71/15-16.

142 Nûh, 71/15-16.

"O ki yeri sizin için bir döşek kılmıştır."[143]

(7) En'âm Sûresi 96. âyetten iktibas edilen وَجَاعِلَ اللَّيْلِ سَكَنًا ifadesinin ilk kelimesi siga değiştirilerek verilmiştir. Fiil, Sûrenin aslında mazi sigasında gelirken, müellif ism-i fail kalıbında vermiştir. Âyetin aslı aşağıdaki şekildedir:

وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَناً

"Geceyi dinlenme zamanı kılmıştır."[144]

(8) Nebe Sûresi 11. âyetten alıntılanmış olan وَالنَّهَارِ مَعَاشًا ifadenin aslı şu şekildedir:

وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشاً

"Gündüzü de çalışıp kazanma zamanı kıldık."[145]

(9) R'ad Sûresi'nin 12. ve 13. âyetlerinden peş peşe alıntı yapan müellif, bir kısmını siga olarak değiştirdikten sonra kitabında şu şekilde kullanmıştır:

وَمُنْشِيءَ السَّحَابِ ثِقَالًا وَ مُرْسِلَ الصَّوَاعِقَ نَكَالً

Müellif وَمُنْشِيءَ السَّحَابِ terkibinde ilk kelimeyi ismi fail olarak kullanmıştır. Buna mukabil âyetin aslı muzari fiil sigasında gelmiştir. İkinci kısımda مُرْسِلَ الصّوَاعِقَ ifadesi de yine R'ad Sûresi'nde gelen bir terkiptir. Müellif bir önceki iktibasında yaptığı gibi burada da siga değişikliği yapıp alıntılama yapmıştır. Âyetin aslı aşağıda geldiği üzeredir:

هُوَ الَّذِي يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفاً وَطَمَعاً وَيُنْشِئُ السَّحَابَ الثِّقَالَّ وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَٰئِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِۦ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَّاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ وَهُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِّ

"Size korku ve ümit duyguları içinde şimşeği gösteren ve yağmur dolu bulutları meydana getiren O'dur. Gök gürültüsü Allah'ı överek tenzih eder; O'nun korkusundan dolayı melekler de buna katılır. Onlar Allah hakkında

---

143 el-Bakara , 2/22.

144 el-En'âm , 6/96.

145 en-Nebe, 78/11.

tartışıp dururken O, yıldırımlar gönderip bunlarla dilediğini çarpar. O'nun azabı pek şiddetlidir."[146]

3.3.1.3. Bağdâdiyye (Bağdat) Makâmesi

إنّا لِلّهِ وَ إنّا إلَيْهِ رَاجِعُونَ لَا حَوْلَ وَ لا قُوّةَ إلّا بِالله العلِيّ العَظِيم

"Biz Allah'tan geldik yine Allah'a döndürüleceğiz"[147]

Eserde yer alan sahnelerden birinde, metnin ilk cümlesinde doğrudan Bakara Sûresi'nin 156. âyetinden yapılan bir iktibas dikkat çeker. Bilindiği üzere, "İnna lillâhi ve innâ ileyhi râciûn" (Şüphesiz biz Allah'a aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz) ifadesi Müslümanlar arasında herhangi bir musibet veya ölüm hâlinde sabır ve teslimiyeti ifade eden Kur'ânî bir söylem olarak yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu iktibasın kullanımı hem edebî hem de dinî anlam katmanları bakımından metne derinlik kazandırmaktadır. Anlatıya göre, ravi İsâ b. Hişâm, Bağdat'ta bulunduğu sırada canı hurma çeker ve bir hile ile bunu elde etmenin yollarını arayarak çarşıya çıkar. Orada, kıyafetleri varlıklı biri gibi ama tuhaf bir şekilde sarkmış bir köylüye rastlar. Onu hedef seçerek kendisini tanıyormuş gibi davranarak ondan maddi kazanç elde etmenin yollarını arar ve "Nasılsın ey Zeyd?" diye sorar. Adam ise "Ben Zeyd değilim, Ebû Ubeyd'im" diyerek karşılık verir. Bunun üzerine İsâ b. Hişâm, sözde babasını da tanıdığını ima ederek "Peki, baban nasıl?" diye sorar. Adam, "Babam vefat edeli yıllar oldu, mezarının toprağında artık otlar bitmeye başladı." der. Bunu işiten İsâ b. Hişâm ise sahte bir mahzunluk içinde, Müslüman toplumda ölümler karşısında sıklıkla zikredilen ve Kur'ân'dan alınmış olan "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn" âyetini iktibas eder. Bu kullanım, yalnızca mecazî bir üslup örneği değil, aynı zamanda İsâ b. Hişâm'ın olaylar karşısında ironiyle karışık bir bilinçle Kur'ân dilini nasıl ustalıkla kullandığını da göstermektedir. Müellif, bu âyeti hem metnin akışı içinde hem de karakterin iç dünyasındaki niyetleri örtük biçimde yansıtmak için başarılı bir şekilde kullanır. Âyetin aslı şudur:

اَلَّذِينَ اِذَٓا اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوٓا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ۝

146 er-R'ad, 13/12-13.

147 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 72.

"Onlar, başlarına bir musibet geldiğinde; 'Doğrusu biz Allah'a aitiz ve kuşkusuz O'na döneceğiz.' derler."[148]

Bu âyetin sadece başındaki kısım olan إِنَّا لِلّٰهِ kısmı diğer bir makâme olan Ermenistan Makâmesinde de geçmektedir.[149]

لَا حَوْلَ وَ لا قُوَّةَ إِلّا بِالله العلىّ العَظِيم

Metnin ikinci cümlesi olan yukarıdaki bu ifade ise hem Kur'ân'dan hem de Hz. Peygamber'in hadislerinden alınan bir iktibasın birleştirilmiş hâlidir. Cümle, bütünüyle bakıldığında, doğrudan Hz. Peygamber'e nispet edilen bir hadis-i şeriften alınmıştır. Ancak dikkat çekici olan husus, bu ifadenin içinde yer alan لَا قُوَّةَ إِلّا بِالله kısmının ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de de yer almasıdır. Nitekim Kehf Sûresi'nin 39. âyetinde geçen bu ifade, Allah'ın kudreti dışında hiçbir gücün ve kuvvetin olmadığını bildiren, tevhit inancını pekiştiren temel vurgulardan biridir. Dolayısıyla müellif, burada hem hadis hem de âyet kaynaklı bir iktibas yapmış; iki kutsal kaynağı iç içe geçirerek çok katmanlı bir anlatım inşa etmiştir. Söz konusu âyetin orijinal lafzı aşağıda sunulmuştur:

وَلَوْلَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ

"Keşke bağına girdiğinde, 'Maşallah! Güç yalnız Allah'ındır' deseydin!"[150]

3.3.1.4. Basriyye (Basra) Makâmesi

لَا جَرَمَ إنّا [151]

Bu kalıp ifade Kur'ân'da beş farklı yerde geçmektedir.[152] "Çare yok, şüphe yok" şeklinde tercüme edilir. Makâmede müellif, Kur'an'dan yaptığı bu alıntıyı hayranlık ve hayreti ifade etmenin bir aracı, etkileyici bir söylem öğesi olarak kullanır. Anlatı bağlamında ravi İsâ b. Hişâm, bir topluluğun içerisinde konuşmaktayken,

148 el-Bakara, 2/156.

149 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 216.

150 el-Kehf, 18/39.

151 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 79.

152 Hûd, 11/22.,.Nahl Suresi, 16/23, 62, 109., Mü'min Suresi, 40/43.

kimliği belirsiz bir şahsın ansızın yanlarında belirerek son derece etkileyici ve üst düzey bir belâgatla dinleyicileri derinden etkilediğini aktarır. Bu olağanüstü karşılaşma ve şahsın hitabet gücü karşısında duyulan şaşkınlık, Kur'an'dan alınan ve "Şüphesiz ki…" ya da "Hiç kuşkusuz…" anlamına gelen ifadeyle pekiştirilir. Mü'minun Suresi'inde geçtiği yer aşağıda geçtiği şekildedir:

لَا جَرَمَ اَنَّمَا تَدْعُونَنِي اِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِي الدُّنْيَا وَلَا فِي الْاٰخِرَةِ

"Gerçek şu ki, siz beni bu dünyada da öte dünyada da çağrılmaya değer olmayan bir şeye davet ediyorsunuz."[153]

3.3.1.5. Buhariyye (Buhara) Makâmesi

واذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ [154]

Bu ifade Kur'ân'da Bakara Suresi 152. âyette فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ şeklinde geçmektedir. Anlamı "*Beni anın ki ben de sizi anayım*."dır. Kur'an'da ifadenin başı ف ile gelirken el-Hemedânî و ile kullanmıştır.[155] Bu cümle, râvî İsâ b. Hişâm'ın Buhara Camii önünde ahbaplarıyla yaptığı bir sohbet esnasından bir kesiti yansıtır. Sohbet sürerken, Ebu'l-Feth el-İskenderî perişan bir hâlde, tam anlamıyla bir dilenci görünümünde yanlarına gelir. Günümüz dilencilik anlayışından da aşina olduğumuz üzere, yanında aynı derecede pejmürde ve çıplak bir çocuk bulunmaktadır. Hem Ebu'l-Feth hem de yanındaki çocuk, dilenme amacıyla hitabet yeteneklerini sergileyerek çevredekileri etkilemeye çalışırlar. Bu bağlamda, anlatının etkisini ve sözün belâgatini artırmak amacıyla Kur'an'dan *"Beni anın ki ben de sizi anayım."* anlamına gelen فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ ayetinden bir iktibasta bulunulur.

3.3.1.6. Kazvîniyye (Kazvin) Makâmesi

Diğer makâmelere kıyasla müellif, bu makâmede görece daha fazla iktibasta bulunmuştur. Bu alıntıları kimi zaman şiirlerin içerisine ekleyerek kimi zaman da doğrudan nesir kısımlarına yerleştirerek kullanmıştır. Müellifin kurguladığı tiyatral sahnede ravi İsâ b. Hişâm, Hicrî 75 yılında Kazvin'de yaşadığı bir anısını anlatır. Güzel

---

153 el-Mü'min, 40/43.

154 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 99.

155 el-Bakara, 2/152.

konuşma yeteneğini dilenme amacıyla kullanan Ebu'l-Feth, orada bulunanların dikkatini çekmek ve onları etkilemek için sahip olduğu tüm süslü anlatım biçimlerini seferber eder. Hem şiirlerden hem de nesirlerden yaptığı alıntılarla söylemini zenginleştirir.

Bu makâmede dikkat çeken bir diğer husus da müellifin dilenme sahnesini cennet imgeleriyle süslemesidir. Ebu'l-Feth, dinleyicilere yaptıkları iyiliklerin karşılığında kavuşacakları cennet nimetlerini hatırlatarak telmihte bulunur. Bazen Hakka Sûresi'nde geçen meyvelere ve bahçelere gönderme yaparken, bazen de cennette bulunacağı bildirilen eşsiz atlar, çeşitli meyveler ve hûrilere değinir. Aşağıda, müellifin bu makâmede yer verdiği bazı iktibas örnekleri görülebilir.

(١) وَ جَنّةٍ عَالِيَةٍ ما تَنِي قُطُوفُها دَانِيَةً ما تَغِيبْ[156]

"Meyveleri bitmek bilmeyen bir şekilde sarkık ve gözden hiç kaybolmayan yüksek bir bahçe."

Bu beyitte iki tane iktibas bulunmaktadır. Birincisi وَ جَنّةٍ عَالِيَةٍ Hakka Sûresi'nden iktibas edilmiştir. Âyetin aslı فى جَنّةٍ عَالِيَةٍ şeklindedir. Anlamı "*Çok yüce pek muhteşem bir cennettedir."* şeklidedir. İkincisi ise قُطُوفُها دَانِيَةً ifadesidir. Bu terkip yine Hakka Sûresinde bir sonraki âyet olan 23. âyettir. Âyetin aslı قُطُوفُها دَانِيَةٌ şeklindedir. Âyetin manası ise *"Salkım salkım meyveleri eliyle koparabileceği mesafededir."*[157]

(٢) فَقُلْتُ إذْ لاحَ شِعَارُ الهُدَى نُصْرٌ مِنْ اللهِ وَ فَتْحٌ قَرِيبٌ[158]

"Hidâyetin alametleri göründüğü vakit dedim ki; Allah'tan yardım ve yakın bir zafer vardır."

Beytin ikinci satırı Saf Sûresi'nden birebir iktibastır. Manası "*Allah'ın yardımı ve pek yakında gerçekleşecek bir fetih!*[159]

---

156 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 103.

157 el-Hâkka, 69/22-23.

158 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 105.

159 es-Saf, 61/13.

يَا قَوْمُ وَطِئْتُ دَارَكُمْ بِعَزْمٍ لَا الْعِشْقُ شَاقَهُ. وَلَا الفَقْرُ ساقَهُ . وَقَدْ تَرَكْتُ وَرَاءَ ظَهْرِي حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا . وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا . وَخَيْلًا مُسَوَّمَةً. وَقَنَاطِيرَمُقَنْطَرَةً

"Ey kavim evinize azimle geldim ki bu azmi ne aşk ortaya çıkarmış ne de fakirlik harekete geçirmiştir. Arkamda meyve ağaçlarıyla dolu bahçeler ve üzüm bağları yaşıt genç kızlar, eşsiz atlar ve yığılmış servetler bıraktım."[160]

حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا

"Bahçeler, üzüm bağları; gencecik, yaşıt kızlar."[161]

وَقَنَاطِيرَمُقَنْطَرَة

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَاللّٰهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَاٰبِ

"Nefsani arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici kılınmıştır. İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır."[162]

3.3.1.7. Mâristâniyye (Tımarhane) Makâmesi

Mâristâniyye, İsâ b. Hişâm ile dönemin halifesi Mehdî (öl. 169/785) ve Rusâfe'deki başkadı ve aynı zamanda tanınmış Mu'tezilî kelamcı Ebû Dâvûd arasında geçen diyalogları konu edinmektedir. Eserde ağırlıklı olarak adalet-zulüm, kul fiillerinin iradesi gibi kelâmî meseleler etrafında şekillenen dinî tartışmalar işlenmektedir. Bu yönüyle söz konusu makâme, nasihat amacı güden bir karakter taşımakta; ancak diğer makâmelere kıyasla daha sert ve eleştirel bir üslûpla kaleme alınmıştır. Müellif, yalnızca öğüt vermekle kalmaz; aynı zamanda Mu'tezile'nin siyasi duruşuna yönelik ciddi eleştirilerde bulunur ve bunu edebî sanatlarla zenginleştirerek sunar.

Makâmede müellifin Kur'ân ayetlerini ve hadisleri yalnızca birer iktibas unsuru olarak kullanmakla yetinmediği görülmektedir. Bu dinî metinleri çoğu zaman hatipçe bir edayla, doğrudan öğüt verme amacıyla tekrar tekrar ve etkili biçimde

160 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 105., Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 123.

161 en-Nebe, 78/32-33.

162 Âl-i İmrân, 3/14.

kullanır. Eserde yer alan Kur'ân iktibasları aşağıda sıralı biçimde verilecek, hadis iktibasları ise müstakil bir başlık altında değerlendirilecektir.

Ayrıca, müellifin sadece dinî meseleleri ele almakla kalmayıp dönemin siyasi atmosferine de duyarsız kalmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, anlatı içerisinde yer yer dönemin siyasi gelişmelerine dolaylı göndermeler yapmakta, hatta bazı olaylara karşı kişisel tutumunu hikâye yoluyla ima etmektedir. Müellif, özellikle Mutezile'nin uyguladığı politik çizgiye karşı olduğunu açık ifadelerle ortaya koyar.

Netice itibariyle bu makâme hem içerdiği yoğun dinî temalar hem de dönemin siyasal ve mezhebî tartışmalarına getirdiği eleştirel yaklaşım bakımından diğer makâmelerden ayrılmaktadır. Ayrıca, birçok makâmeye konu olan dilencilik ya da mizahi-teşhir unsurlarına yer vermemesi, aksine ciddi bir üslûp benimsemesiyle de dikkat çeker. Kur'ân ve hadislerden doğrudan irşad edici şekilde faydalanılması, müellifin açık biçimde irşad maksadı güttüğünü göstermektedir. Aynı şekilde, eserin dönemin siyasi olaylarından tamamen uzak olmadığı mesajının da hissedildiğini söylemek mümkündür. Kur'ân iktibasları aşağıda sırasıyla verilmiş olup hadis iktibasları da hadis bölümü alt başlığında verilecektir.[163]

(١) وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ [164]

*"*Şâyet evlerinizde olsaydınız*"* anlamına gelen bu ifade Ali İmran Suresi'nde geçmektedir. Fakat orada { قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ } şeklinde başında قلْ "de ki" ifadesi bulunur.[165]

(٢) أَنَّكُمْ أَخْبَثُ مِنْ إِبْلِيسَ دِينًا، قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي[166]

"Sizler dinîniz konusunda İblis'ten daha berbatsınız. Şeytan der ki; Rabbim madem beni azdırıp saptırdın" Alıntı yapılan sure aşağıdadır:

---

[163] Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 147.

[164] Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 142.

[165] Âl-i İmrân,3/154.

[166] Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 142.

قَالَ رَبِّ بِمَا اَغْوَيْتَنِي لَاُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْاَرْضِ وَ لَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِينَۙ اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ

"İblîs, "Rabbim! Benim sapmama imkân verdiğin için yemin olsun ki ben de yeryüzünde onlara (günahları) şirin göstereceğim ve -aralarından senin samimi kulların hariç- onların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım."[167]

(٣) اَبِاللهِ وَاٰيَاتِهٖ وَرَسُولِهٖ تَسْتَهْزِؤُنَ[168]

"Demek siz Allah ile, O'nun âyetleriyle ve O'nun Resulüyle eğleniyorsunuz, öyle mi?" anlamına gelen ifade Tevbe Suresi'nde geçer. Fakat Kur'ân'da cümle tam olarak şu şekildedir:

قُلْ اَبِاللهِ وَاٰيَاتِهٖ وَرَسُولِهٖ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِؤُنَ

"De ki: Demek siz Allah ile, O'nun âyetleriyle ve O'nun Resulüyle eğleniyorsunuz, öyle mi?"[169]

(٤) وَ أَنْتَ يَا ابْنَ هِشَامٍ تُنْمِنُ بِبَعْضٍ وَ تَكْفُرُ بِبَعْضٍ[170]

"Ve sen Ey İbn Hişâm bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsun?" manasına gelen ifade Bakara Suresi'nde şu şekilde geçmektedir.

اَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ

"Yoksa siz âyetin bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?"[171]

3.3.1.8. Mecâ'ıyye (Açlık) Makâmesi

فَقَالَ مَا خَطْبُكَ[172]

"Seni buraya getiren nedir?" şeklinde tercüme edilebilecek olan ifade, İsâ b. Hişâm ile fakirlikten perişan hâle gelmiş olarak betimlenen bir genç arasında geçen diyalogda kullanılmıştır. Müellif, İsâ b. Hişâm'ın bu gence nereden ve ne sebeple geldiğini sormasını, doğrudan Kur'ân'dan alınan bu ifade aracılığıyla gerçekleştirir.

---

167 Hicr Suresi 15/39-40.

168 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 144.

169 Tevbe Suresi, 9/67.

170 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 145.

171 Bakara Suresi, 2/85.

172 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 147.

Bu ifade, Tâhâ Sûresi'nin 95. âyetinde yer almaktadır. Ayet-i Kerîme'nin aslı şu şekildedir:

قَالَ فَمَا خَطْبُكَ يَا سَامِرِيُّ

"Mûsâ sordu: Peki senin zorun neydi ey Sâmirî?"[173]

3.3.1.9. Va'ziyye (Öğüt) Makâmesi

İsminden de anlaşılacağı üzere bu makâme de neredeyse tamamıyla öğüt vermeyi hedefleyerek kaleme alınmış bir makâmedir. Bu yönüyle tıpkı "Mâristâniyye Makâmesi"nde de olduğu gibi ne mizah unsurlarına ne de dilencilik temasına rastlanılmaktadır. Makâmenin temel hedefi, halka tebliğde bulunmak ve onları dinî konularda irşad etmektir. Bu amaç doğrultusunda müellif, Kur'ân ayetlerine ve hadis-i şeriflere sıkça başvurmuştur. Yer yer yaratılışın mucizelerinden söz ederek bunları ilgili ayetlerle desteklemekte, kimi zaman da bir hatip üslûbuyla dünyanın geçiciliğini vurgulayan ayet ve hadislerle anlatısını zenginleştirmektedir. Makâmede yer alan Kur'ân iktibasları aşağıda sıralanmış olup her birinin mealleri ilgili ayetin hemen altında verilmiştir.

(١) أَيُّهَا النّاسُ إنّكُمْ لَمْ تُتْرَكُوا سُدًى[174]

Burada son iki kelime Kıyamet Sûresi'nin 36. âyetinden alıntıdır. Âyetin aslı ve manası şu şekildedir:

اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَنْ يُتْرَكَ سُدًى

"İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır!"[175]

(٢) أَلاَ وَ إِنَّ الَّذِي بَدَأَ الخَلْقَ عَليمًا يُحْيِ العِظَامَ رَمِيمًا [176]

Müellif bu cümlede Kur'an'dan iki farklı iktibas yapmıştır. Bunların birincisi بَدَاَ الخَلْقَ terkibidir. "Varlığı yoktan yaratmak" manasına gelen bu ifade Kur'an'da pek

---

173 Taha Suresi, 20/95.

174 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 151.

175 Kıyamet Suresi, 75/3.

176 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 152.

çok yerde geçmektedir. Bir kısmı müellifimizin alıntı yaptığı gibiyken bir kısmı da siga değişikliği ile يَبْدَأُ الخَلْقَ şeklinde muzari sığası ile gelmektedir.[177] İkinci iktibas ise يُحْيِ العِظَامَ رَمِيمًا ibaresidir. İbare Kur'an'da Yasin Sûresi 78. âyette geçmektedir. Birinci cümle Kur'ân'da çokça geçtiği için aşağıda sadece âyetlerden bir tanesi verilecektir. Ardından Yasin Suresi'nden alıntılanan ifadenin aslı gelecektir.

قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ بَدَاَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللهُ يُنْشِئُ النَّشْاَةَ الْاٰخِرَةَ ۚ اِنَّ اللهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

"De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın da Allah ilk baştan nasıl yaratmış bir bakın. İşte Allah bundan sonra (aynı şekilde) ahiret hayatını da yaratacaktır. Gerçekten Allah her şeye kadirdir."[178]

وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ ۖ قَالَ مَنْ يُحْيِ الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ

"Kendi yaratılışını unutarak bize karşı mİsâl getirmeye kalkışıyor ve: «Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?» diyor."[179]

(٣) وَ جَعَلُوا الْقُرْاٰنَ عِضِينَ

"Kur'an'ı kısım kısım ayırdılar; bir kısmına inanıp bir kısmına iman etmediler."[180]

olarak tercüme edilebilecek bu ifade Kur'an'ı Kerim'de Hicr Sûresi'nin 91. âyetinde geçmektedir.

(٤) وَ إِنَّكُمْ لَمْ تُخْلَقُوا عَبَثاً

Müellifin kullandığı yukarıdaki ifade, kuvvetle muhtemeldir ki Mü'minun Sûresi 115. âyetten alıntıdır. Âyetin aslı aşağıda olduğu üzeredir:

اَفَحَسِبْتُمْ اَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَاَنَّكُمْ اِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ

"Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?"[181]

---

177 Yunus Suresi, 10/4,34., Neml Suresi, 27/64., Ankebût Suresi, 29/20., Rum Suresi, 30/11.

178 Ankebût Suresi, 29/20.

179 Yasin, 36/78.

180 Hicr Suresi, 15/91.

181 Mü'minun Suresi, 23/115.

(٥) وَ كَيفَ يَلَذُّ العَيْشَ منْ هُوَ مُوقِنٌ بِمَوْقِفِ عَدْلٍ حَيْثُ تُبْلى السَّرائِرُ[182]

"Adaletten emin olan kimse bütün sırların açığa çıkarıldığı vakit nasıl olur da hayattan lezzet alır ?"

Burada son terkipteki تُبْلى السَّرائِرُ ibaresi Tarık Sûresi 9. âyetten alıntıdır. Âyetin aslı aşağıda geldiği üzeredir.

يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ

"Gizlenenlerin ortaya döküldüğü günde."[183]

3.3.1.10. İlmiyye (İlim) Makâmesi

وَ لَا يُقْسَمُ بالأَزْلَامِ[184]

"Fal oklarıyla bölünemez"

Istılahta kesmek, inceltmek gibi anlamlara gelen ve زَلَم fiilinden türeyen "*Ezlâm"* kelimesi sözlükte üzerinde kanat ve demir parçası bulunmayan ince oklar demektir.[185] Terim olarak ise cahiliye devrinde insanların şans getirmesi için kullandıkları ve üzerinde evet-hayır yahut da yap-yapma gibi alternatif kelimeler bulunan oklar demektir. İnsanlar savaş, evlilik, nesep belirlenmesi vs. gibi kendilerince önemli sayılan herhangi bir durumda karar alacakları zaman fal oklarına gider ve şans getirmesini dileyerek fal oku çekerlerdi.[186] Kur'ân'da iki yerde geçen fal oku şeytan işi olarak nitelendirilmiş ve yasaklanmıştır.[187] Müellif de ilmi elde etmek noktasında zorluğunu ifade etmek için iki kişi arasında geçen diyalogda bu cümleye Ma'ide Suresi 3. âyetten iktibas ile değinmiştir. Âyetin aslı ve anlamı aşağıda geldiği üzeredir:

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا اَكَلَ السَّبُعُ اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَاَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْاَزْلَامِ

---

182 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 156.

183 Tarık Suresi, 86/9.

184 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 230.

185 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 6/75.

186 Mustafa Öz, "Ezlâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/67.

187 Maide Suresi, 5/3,90.

"Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı."[188]

3.3.1.11. Saymeriyye (Saymerî) Makâmesi

İsâ b. Hişam'ın, başkasından aktardığı bir hikâye olarak karşımıza çıkan bu makâmeyi, anlatıcı olarak bizlere aktaran kişi, makâmeye ismini de veren ve "Ebu'l-Anbes" lakabıyla bilinen Muhammed b. İshak es-Saymerî'dir (öl. 275/888). Olayların merkezinde yer alan kişi de yine bizzat kendisidir. Anlatıcı, fakirlik döneminde başına gelen musibetleri ve bu süreçte insanların kendisinden nasıl yüz çevirdiğini dile getirir. Ardından büyük çabalarla zenginleştiğinde ise bu kez aynı kişilerin eteğine yapışarak nasıl yalakalık yaptıklarını ele alır.

Kurguda, yoksulluk içindeyken çevresinde kimsenin bulunmadığını fakat zenginleşmesiyle birlikte evinin, çıkar peşindeki bu kişilerin istilasına uğradığını uzun betimlemelerle anlatır. Bir gün, bu dalkavuk topluluğuna güya kırgın olmadığını ima etmek üzere bir ziyafet tertip eder. Ziyafette en leziz yemekler ve en nadide şaraplar ikram edilir. Konukların her türlü ihtiyacı ev sahibinin hamalları tarafından karşılanır. Gecenin ilerleyen saatlerinde şarapların fazlaca tüketilmesiyle misâfirler sızınca, anlatıcı bir berber çağırarak hepsini anadan üryan şekilde tıraş ettirir ve bu hâlleriyle evlerine gönderir.

Bu sahne, hamalların onları taşırkenki durumunu anlatmak üzere, son derece yerinde ve sanatlı bir şekilde Naziat Suresi 12. ayetten yapılan bir iktibasla tasvir edilmiştir. Misâfirlerin bu duruma öfkelenip tepki göstermesi üzerine ise anlatıcı, hiç kimseden en ufak bir korku duymadığını ve yalnızca yapmak istediğini yaptığını ifade etmek amacıyla Yusuf Suresi'nden yine anlamla uyumlu ve yerinde bir ayetle iktibasta bulunmuştur.Aşağıda, bu iki ayet ve anlamları sırasıyla verilecektir.

---

[188] Maide Suresi, 5/3.

فَحَمَلُوهُمْ بِكَرّةٍ خَاسِرَةٍ وَ وَافَى الحَمّالُونَ عِشَاءَ اللآخِرَةِ[189]

"Hamallar ertesi akşam geldiler ve onları hüsran içinde bir dönüşle evlerine bıraktılar."

Yukarıda verilen cümledeki iktibas son iki kelimededir. Kur'ân'da Naziat suresi 12. âyette geçen bu ifadenin başında ب harf-i ceri yoktur dolayısıyla Kur'ân'dakia aslı كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ şeklinde gelmiştir. Âyet tekrardan ahiret yurduna döndürüleceğine, öldükten sonra parçalanmış un ufak olmuş kemiklerinin tekrardan diriltileceğine inanmayan müşrikler hakkında indirilmiştir. Âyetin aslı ise şu şekildedir:

قَالُوا تِلْكَ اِذاً كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ

"Ve diyorlar ki: O zaman bu, (bizim için) ziyanlı bir dönüş olur!"[190]

وَ إِنّمَا كَانَتْ حَاجَةٌ فِي نَفْسِ يَعْقُوبَ قَضٰيهَا[191]

"Sadece Yakub'un içinde bir arzu vardı onu yerine getirmiş oldu."

Yusuf Suresi'nde geçen âyet biraz değiştirilmiş hali ile iktibas edilmiştir. Surenin aslı şu şekildedir:

وَلَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ اَمَرَهُمْ اَبُوهُمْ مَا كَانَ يُغْنِي عَنْهُمْ مِنَ اللهِ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا حَاجَةً فِي نَفْسِ يَعْقُوبَ قَضٰيهَا وَاِنَّهُ لَذُو عِلْمٍ لِمَا عَلَّمْنَاهُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

"Şehre babalarının kendilerine emrettiği şekilde girdiler ama bu, Allah'tan gelecek hiçbir şeyi onlardan savacak değildi. Şu var ki, Yakub'un içinde taşıyıp onlara açıkladığı kaygıyı gidermiş oldu. Şüphesiz o, bizim kendisine öğrettiğimiz bir bilgiye sahipti. Fakat insanların çoğu (bu hakikati) bilmezler."[192]

---

189 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 243.

190 Naziat Suresi, 79/12.

191 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 245.

192 Yusuf Suresi, 12/68

3.3.1.12. Dînariyye (Dînar) Makâmesi

عَجِيبُ المَقَامِ أَلَدُّ الخِصَامِ[193]

En iyi konuşacak kişiye bir dinar vereceğini söyleyen hikâyemizin râvisi Îsa b. Hişâm, bu sözünün ardından iki mahir konuşmacı arasında bir atışma başlar. Bir dinar için laf dalaşına giren bu iki kişinin söz yarışı oldukça etkileyicidir. Îsa b. Hişâm, her ikisinin de son derece güzel konuştuğunu ifade etmek için söz konusu ifadeleri kullanır. Cümlenin son terkibi Bakara suresi 204. âyette geçmektedir. Âyetin aslı aşağıda geldiği gibidir;

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللهَ عَلٰى مَا فِي قَلْبِهٖ وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ

"İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatı konusundaki sözleri senin hoşuna gider; o, hasımların en yamanı olduğu halde kalbinde olana Allah'ı şahit de tutar"[194]

3.3.1.13. Sufriyye (Sarı) Makâmesi

تُعْجِبُ الحَاضِرِينَ و تَسُرُّ النَّاظِرِينَ[195]

Neredeyse en kısa makâmelerden biri sayılabilecek bu metinde, müellif anlattığı olay üzerinden kinayeli bir anlatım ortaya koymaktadır. Bir kimse, râvî İsâ b. Hişâm'ın yanına gelir ve beraberinde "sarı" bir adam getirdiğini, bu adamın "sarı bir cariye ile evlenmek istediğini" söyler. Bu isteği dile getirirken de, cariyenin niteliğini "görenlerin hoşuna giden" ifadesiyle tasvir eder; böylelikle altına telmihte bulunur. Evlenme gerçekleştiği takdirde pek çok hayır ve menfaatin doğacağını ileri sürer. Bu kişi hem anlatımındaki zarafet hem de isteme konusundaki maharetiyle İsâ b. Hişâm'ı etkilemeyi başarır.

"Görenlerin hoşuna giden bakanları sevindiren." cümlesindeki son terkip olan تَسُرُّ النَّاظِرِينَ ifadesi Bakara suresi 69. âyette geçmektedir. Âyetin aslı ve meali aşağıdadır:

---

193 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 251.

194 Bakara Suresi, 2/204

195 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 261.

قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا ۚ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ

"Bu defa: Bizim için Rabbine dua et, bize onun rengini açıklasın, dediler. «O diyor ki: Sarı renkli, parlak tüylü, bakanların içini açan bir inektir» dedi."[196]

3.3.1.14. Sâriye Makâmesi

وَابْتَدَأَ فَقَالَ لِلوَالِي :مَا فَعَلْتَ فِي الحَدِيثِ الأَمْسِيِّ؟ لَعَلَّكَ جَعَلْتَه فِي المَنْسِيِّ ؟ فَقَالَ :مَعَاذَ اللهِ[197]

"Valiye dedi ki: dün geceki işi ne yaptı? Sanırsam unuttun. Vali de dedi ki: Allah'a sığınırım."

Ana karakterlerden biri olan ve her bir makâmelerde farklı suretlerde karşımıza çıkan, aklı ve hitabet yeteneğiyle muhataplarını etkilemeyi başaran Ebü'l-Feth el-İskenderî, *Sâriye Makâmesi*nde bu özellikleriyle valiyi dahi etkileyen bir karakter olarak kurgulanmıştır. Kurguya göre el-İskenderî, valinin huzuruna çıkar ve yukarıda değinilen diyalog aralarında geçer. Bu diyalog sırasında valinin kullandığı "Allah'a sığınırım" ifadesi, doğrudan Kur'an'dan iktibas edilmiştir. Bahsi geçen ibare, Kur'an-ı Kerîm'de Yusuf Suresi'nde olmak üzere iki kez geçmektedir. Bunlardan ilki 23. âyette, ikincisi ise 79. âyette yer almaktadır. Âyetlerden birincisi aşağıda verilecektir.

وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللهِ إِنَّهُ رَبِّي اَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ

"Evinde bulunduğu kadın, onun nefsinden murat almak istedi, kapıları iyice kapattı ve «Haydi gel!» dedi. O da «(Hâşâ), Allah'a sığınırım! Zira kocanız benim velinimetimdir, bana güzel davrandı. Gerçek şu ki, zalimler iflah olmaz!» dedi."[198]

3.3.1.15. Temîmiyye (Temîm) Makâmesi

فَنَظَرَ ذَاتَ اليَمِينِ وَ ذَاتَ اليَسَار[199]

196 Bakara Suresi, 2/169.

197 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 263.

198 Yusuf Suresi, 12/23.

199 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 267.

"Sağa ve sola baktı" anlamındaki bu ifade İsâ b. Hişâm ve huzuruna gelmiş bir şahsiyet arasında geçen bir diyalogdaki bir iktibas olup Kehf Sûresi'nde yer almaktadır. Âyetin aslı aşağıda geldiği üzeredir:

وَتَحْسَبُهُمْ اَيْقَاظاً وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ

"Uykuda oldukları halde sen onları uyanık sanırdın. Onları sağa sola çeviriyorduk."[200]

3.3.1.16. Hamriyye (Şarap) Makâmesi

وَ قُمْنَا وَرَاءَ الإِمَامِ قِيَامَ البَرَرةِ الكِرَامِ[201]

"İmamın arkasında itaatkâr ve saygı dolu kimselerin duruşu gibi durduk."

Cümle İsâ b. Hişâm'ın gençlik yıllarını hikâye ettiği esnada bir tasvirde karşımıza çıkar. Hikâyeye göre ezan okunduktan sonra İsâ b. Hişâm şeytanlarının dağıldığını ve kendisine gelen huşu ile imamın arkasında namaz kılmak için koştuğunu anlatır. İktibas البَرَرةِ الكِرَامِ ifadesindedir. Zira Abese Suresi 16. Âyet-i Kerime'de terkip tam tersi şeklinde gelmektedir. Âyetin aslı aşağıda geldiği üzeredir.

كِرَامٍ بَرَرَة

"Allah'a karşı saygıyla dolu, itaatkâr, çok değerli, iyilik timsâli katiplerin!"[202]

3.3.1.17. Matlubiyye (Hazine) Makâmesi

قَدْ غَيَّرَكَ عَلَيَّ الزَّمَانُ و مَا أَنْسَانِيكَ إِلّا الشَّيْطَانُ[203]

"Zaman bana karşı seni değiştirdi ve seni bana ancak Şeytan unutturdu."

İsâ b.Hişâm'ın karşısındakini (Muhtemeldir ki Ebü'l-Feth el-İskenderî) bir yerlerden çıkardığını ama zamanın da o kimseyi değiştirdiğine değinmek için kullandığı bir iktibastır. Son cümle olan و مَا أَنْسَانِيكَ إِلّا الشَّيْطَانُ Kehf Suresi 63. âyettendir.

---

200 Kehf Suresi, 18/18.

201 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 270.

202 Abese Suresi, 80/15.

203 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 278.

Aslında âyette أَنْسَانِيكَ kelimesinin nesnesi هو'dir. Zira âyette أَنْسَانِيهُ şeklinde geçmektedir. Âyetin ve mealinin tamamı aşağıda verilmiştir.

الَ اَرَاَيْتَ اِذْ اَوَيْنَا اِلَى الصَّخْرَةِ فَاِنِّي نَسِيتُ الْحُوتُ وَمَا اَنْسَانِيهُ اِلَّا الشَّيْطَانُ اَنْ اَذْكُرَهٗ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِّ عَجَبًا

"(Genç adam:) Gördün mü! dedi, kayaya sığındığımız sırada balığı unuttum. Onu hatırlamamı bana şeytandan başkası unutturmadı. O, şaşılacak bir şekilde denizde yolunu tutup gitmişti."[204]

3.3.1.18. Bişriyye (Bişr) Makâmesi

فَلَمَا رَأَى عَمَّهُ أَخَذَتْهُ حَمِيَّةُ الجَاهِلِيَّةِ فَجَعَلَ يَدَهُ فِي فَمِ الحَيَّةِ وحَكَّمَ سَيْفَهُ فِيهَا [205]

"Amcasını görünce onu Cahiliye Dönemine ait bir büyüklenme kapladı ve elini yılanın ağzına koyup kılıcını yılana sapladı."

Burada حَمِيَّةُ الجَاهِلِيَّةِ ifadesi Fetih Sûresi 26. âyetten alıntıdır. Bişr İbn Avâne ve amcasının kızını isteme üzerine kurgulanan bu makâmede bahsi geçen Bişr bir hırsızdır. Bir sürüyü yağmalar ve orada bulunan güzel kadınlardan biri ile evlenir. Bişr bu durumdan çok memnunken, kadın ona bir şiir ile cevap verir ve cevabında ona kendisinden çok daha güzel bir kadından bahseder. Bişr de "Sana yazıklar olsun! Kimden bahsediyorsun?" diye sorar. Kadın ise Bişr'in amcasının kızından bahsettiğini ve onun kendisinden kat be kat güzel olduğunu söyleyince Bişr amcasının kızı ile evlenmeyi kafaya koyar. Amcasından kızını ister fakat amcası, kızını vermek istemez. Bu sebeple Bişr de eğer kızını vermezse kabileden kimseyi sağ bırakmayacağına dair yeminler eder ve zarar vermeye devam eder. Bunun üzerine kabileden adamlar Bişr'in amcasına gidip bizi bu deli adamından kurtar diye yalvarırlar. O da düşünür ve durumdan bir hile ile sıyrılmaya karar verir. Kızını vermesi için şartlar koşar. Bişr'in bu şartları yerine getirebilmesi için çöllerde aslanlar ve tehlikeli yılanların olduğu yollara girmesi gerekiyordu. Fakat Bişr vazgeçmez ve yola koyulur. Yolda ilk olarak Aslan ile karşılaşan Bişr, cesaretle aslanla savaşıp onu öldürmeyi başarır. Öldürdüğü kılıçtaki kanı da gömleğine sürer ve amcasının kızına şiirler yazarak şiirlerle birlikte amcasının kızına yollar. Haber amcasına ulaşınca, amcası engel olduğu için üzülür ve

[204] Kehf Suresi, 18/63

[205] Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 286.

yılanın Bişr'e zarar veresinden endişelenerek onu bulmaya ve alıp kızı ile evlendirmek üzere getirmeye gider. Yetiştiğinde Bişr, onu çoktan yılan ile boğuşur vaziyette karşılar. Bişr amcasını görünce kendisine bir anda bir cesaret gelir ve o hırs ile yılanı da alt etmeyi başarır. Müellif Bişr'in bu noktadaki hırsını ve heyecanını Fetih Sure 'sinden bir ayet ile anlatmıştır. Ayet Kur'ân'da şu şekilde geçmektedir:

إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ

"İnkâra saplanmış olanlar o zaman kalplerini gurura ve Cahiliye Dönemine ait büyüklenme duygusuna kaptırmışlardı."[206]

Yukarıda işlendiği üzere müellif çokça Kur'an'dan iktibas yapmıştır. Çalışmada mümkün olduğunca bütün Kur'an iktibasları verilmiş olup gözden kaçırılmamaya çalışılmıştır. Akabinde Resulullah'ın sözlerinden yapılmış iktibaslara ardından da sırasıyla Arap meselleri ve şiirlerinde yapılan iktibaslar verilecektir.

3.3.2. Hadis-i Şeriflerden İktibaslar

Daha önce de belirtildiği gibi müellif çok fazla hadis alıntısına yer vermemiştir. 52 makâmenin içerisinde, tespit edebildiğimiz kadarıyla, dört tane hadis iktibas edilmiştir. Bunlar darb-ı mesele dönüşecek kadar çokça kullanılan ifadelerdir.

3.3.2.1. Kûfiyye (Kûfe) Makâmesi

و جَعَلَ يَدَ العُلْيا لَكَ[207]

"Seni veren el kılsın."

İsâ b. Hişâm'dan para dilenen ve İsâ b. Hişam'ın da kendisine çok iyi bir miktar para vermesi üzerine ona çokça dua eden Ebu'l-Feth el-İskenderî, teşekkürünü Peygamber efendimizin hadislerinden bir tanesi ile dua formunda etmiştir. Söz konusu

206 Fetih Suresi, 48/26.

207 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 33.

hadise bakıldığında, veren elin alan elden üstün olduğuna dair birkaç farklı rivayet olduğu görülebilir:

حَدَّثَنَا عَبْدَانُ: أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ: أَخْبَرَنَا يُونُسُ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الزُّبَيْرِ، وَسَعِيدِ بْنِ الْمُسَيِّبِ: أَنَّ حَكِيمَ بْنَ حِزَامٍ رضي الله عنه قَالَ :

سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم فَأَعْطَانِي، ثُمَّ سَأَلْتُهُ فَأَعْطَانِي، ثُمَّ سَأَلْتُهُ فَأَعْطَانِي، ثُمَّ قَالَ: (يَا حَكِيمُ، إِنَّ هَذَا الْمَالَ خَضِرَةٌ حُلْوَةٌ، فَمَنْ أَخَذَهُ بِسَخَاوَةِ نَفْسٍ بُورِكَ لَهُ فِيهِ، وَمَنْ أَخَذَهُ بِإِشْرَافِ نَفْسٍ لَمْ يُبَارَكْ لَهُ فِيهِ، وَكَانَ كَالَّذِي يَأْكُلُ وَلَا يَشْبَعُ، الْيَدُ الْعُلْيَا خَيْرٌ مِنَ الْيَدِ السُّفْلَى[208]

"Hakîm b. Hizâm Radiyallahu anhu'dan rivâyetle; Rasulullah'tan (s.a.v) istedim ve bana verdi, sonra tekrar istedim ve tekrar bana verdi, sonra tekrar istedim ve bana tekrar verdi. Sonra da şöyle buyurdu; Şüphesiz ki bu mal kıymetli ve tatlıdır. Her kim ki onu cömertlikle alırsa (malı ona) bereketlenir. Her kim de cimrilik ederse bereketlenmez. Ve yiyip de doymayan kimse gibi olur. Üstteki el (veren), alttaki elden (alan) hayırlıdır."

3.3.2.2. Bağdâdiyye (Bağdat) Makâmesi

لَا حَوْلَ وَ لا قُوَّةَ إلّا بِالله العلِيِّ العَظِيم[209]

Bu sözün bir kısmı, Kur'an'da Kehf Sûresi'nde geçmektedir. Bir kısmı da Buhari de geçen Peygamber efendimizin hadislerinden birine aittir. Hadisin aslı da şu şekildedir:

حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ، عَنْ عَاصِمٍ، عَنْ أَبِي عُثْمَانَ، عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ رضي الله عنه قَالَ؛

لَمَّا غَزَا رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم خَيْبَرَ، أَوْ قَالَ: لَمَّا تَوَجَّهَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم، أَشْرَفَ النَّاسُ عَلَى وَادٍ، فَرَفَعُوا أَصْوَاتَهُمْ بِالتَّكْبِيرِ: اللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم: (ارْبَعُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ، إِنَّكُمْ لَا تَدْعُونَ أَصَمَّ وَلَا غَائِبًا، إِنَّكُمْ تَدْعُونَ سَمِيعًا قَرِيبًا، وَهُوَ مَعَكُمْ). وَأَنَا خَلْفَ دَابَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم، فَسَمِعَنِي وَأَنَا أَقُولُ: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، فَقَالَ لِي: (يَا عَبْدَ اللَّهِ بْنَ قَيْسٍ). قُلْتُ: لَبَّيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: (أَلَا أَدُلُّكَ عَلَى كَلِمَةٍ مِنْ كَنْزٍ مِنْ كُنُوزِ الْجَنَّةِ). قُلْتُ: بَلَى يَا رَسُولَ اللَّهِ، فِدَاكَ أَبِي وَأُمِّي، قَالَ: (لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ

"Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den rivâyetle: Resulullah (s.a.v) Hayber'de gazve yapıyorken, ya da şöyle dedi gazve için yola çıktığında insanlar (Hayber vadisine) yukarıdan bakıyorlardı. Ve seslerini Allahu Ekber, Allahu Ekber diyerek tekbir sesleriyle yükseltiyorlardı. Ve Resulullah nefsinize zulmetmeyin; siz işitemeyen ve kaybolmuş bir kimseden istemiyorsunuz. Her şeyi işiten ve her an sizinle olan yakın kimseden istiyorsunuz. Ben

---

208 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî,* (Dımeşk: Dârü İbn Kesîr- Dârü'l-Yemâme, 1414/1993), "Kitâbü'z-Zekât", 49 (No.1403).

209 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 72.

Resulullah'ın bineğinin arkasındaydım. Ben لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ (Kudret ancak Allah'ındır.) derken Resulullah beni işitti. Akabinde bana Ey Abdullah b. Kays! diye seslendi. Ben de buyur-emret Ya Resulullah! dedim. Resulullah; cennetin hazinelerinden bir hazine olan bir kelime göstereyim mi? dedi. Ben de elbette anam babam sana feda olsun Ya Resulullah dedim. Ve şöyle dedi: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ (Kudret ancak Allah'ındır.)"[210]

3.3.2.3. Sufriyye (Sarı) Makâmesi

المَجْدُ يُخْدَعُ بِاليَدِ السُّفْلَى وَ يَدُ الكَرِيمِ وَرَأْيُهُ أَعْلَى

"Şan (şeref) aşağıdaki el (isteyen) ile aldatılır. Ancak cömerdin eli ve görüşü daha yücedir."

Bu beyitteki يَدُ السُّفْلَى mana olarak alttaki el anlamına gelir. Müellifimiz burada kullandığı alıntıyı Resulullah'ın darb-ı mesele dönüşmüş olan çok yaygın bir hadisinden yapmıştır. Zira Kufiyye (Kufe) Makâmesinde de hadisin bir diğer kısmı olan يَدُ الأَعلِى terkibini kullanmıştı. Hadisin tamamı Kufiyye Makâmesinde verildi ve tercümesi yapıldı, bu sebeple burada sadece kaynağı tekrar vermekle yetinilecektir.[211]

3.3.2.4. Bişriyye (Bişr) Makâmesi

فَقَالَ يَا سُبْحَانَ اللهِ

Ayet iktibaslarının yer aldığı bölümde, hikâyesi anlatılan Bişr ibn Avâne, insanüstü bir kahramanlık sergiler. Bu olağanüstü cesaretinin ardından amcası pişmanlık duyar ve onu kızıyla evlendirmeye razı olur. Bişr ve amcası çölden geri döndüklerinde, Bişr kendisini övmeğe başlar. Ancak bir süre sonra, daha önce evlendiği kadından olan oğlu, bir at üzerinde çıkagelir ve Bişr'den amcasını öldürmesini ister. Bişr bu genci tanıyamaz ve kim olduğunu sorar. Genç ise, "Ben senin oğlunum" cevabını verir. Bu beklenmedik karşılaşma üzerine Bişr, şaşkınlığını ifade etmek için Müslümanlar arasında hayret ve bazen korku anlarında sıkça kullanılan bir hadis ifadesine başvurur: "Sübhanallah!" Ardından, "Hiç asil bir kadına dokunmamışken nasıl olur da böyle bir hediyem olur?" diyerek hayretini dile getirir. Bu bağlamda müellif, Hz. Muhammed'in hadislerinde geçen ve Müslümanlar arasında

[210] Buhârî, "Kitâbü'l-Magâzî", 67 (No. 1541)

[211] Buhârî, " Kitâbü'z-Zekât", 49 (No.1403).

yaygın bir tepki ifadesi olarak yer etmiş bu sözü, anlamın gücünü artırmak amacıyla iktibas olarak kullanmıştır.[212] Bu ifade efendimizin aşağıdaki hadisinden alıntıdır.

حَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ: حَدَّثَنَا ابْنُ فُضَيْلٍ، عَنْ عُمَارَةَ، عَنْ أَبِي زُرْعَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ،

عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم قَالَ: (كَلِمَتَانِ خَفِيفَتَانِ عَلَى اللِّسَانِ، ثَقِيلَتَانِ فِي الْمِيزَانِ، حَبِيبَتَانِ إِلَى الرَّحْمَنِ: سُبْحَانَ اللَّهِ الْعَظِيمِ، سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ[213]

> "Ebû Hüreyre'den nakille Resulullah şöyle buyurmuştur; Dilde (kullanımda) kolay olup mizanda ağır Rahman'a sevimli gelen iki kelime vardır; سُبْحَانَ اللَّهِ الْعَظِيمِ، سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ 'Şanı yüce olan Allah'ı tenzih ederim, Allah'ı hamt ile bütün noksanlıklardan tenzih ederim' demektir."

Müellifin alıntıladığı hadislerin son derece sınırlı olduğu dikkat çekmekte ve kullandığı hadislerin yaygın hadisler olduğu gözden kaçmamaktadır.

3.3.3. Arap Mesellerinden İktibaslar

3.3.3.1. Kariziyye (Şiir) Makâmesi

وَ لَجَوْتُ الحَقَّ فِي مَعْرِضِ بَيَانٍ يُسْمِعُ الصُّمَّ وَ يُنْزِلُ العُصْمَ

> "Ben hakikati, güzel konuşma meydanında sağırlara duyurabilecek, beyaz ayaklı keçileri bile dağ mağaralarından aşağı indirebilecek kadar güzel bir şekilde ifade edebilirim."*[214]*

Söz konusu cümle, İsâ b. Hişâm'ın Cürcan'da bir toplulukla şiir üzerine sohbet ettiği sırada, Ebu'l-Feth el-İskenderî ile arasında geçen bir diyalogda yer alır. Konuşma esnasında Ebu'l-Feth el-İskenderî, şiir ve söz sanatları konusundaki derin bilgisini ortaya koyar ve isterse son derece etkileyici biçimde konuşabileceğini ifade eder. Belagat ve fesahatteki üstünlüğünü vurgulamak amacıyla da yukarıdaki mecazlı sözleri kullanır. Bu cümle, onun hitabet gücünü abartılı fakat çarpıcı benzetmelerle ortaya koyduğu edebî bir örnek niteliğindedir.

يُسْمِعُ الصُّمَّ وَ يُنْزِلُ العُصْمَ ifadesi Arap şairlerinden olan Mütenebbî'nin bir beytinden iktibastır. Şiirden iktibas bilahare şiirden alıntı kısmında değinilecektir.

---

212 Bkz. Yukarıda, s. 68.

213 Buhârî, "Kitâbü'd-Da'avât", 65 (No. 6043).

214 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 8., Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 67.

İkinci kısma bakıldığında; أَعْصَم kelimesinin çoğulu olan عُصَم kelimesi sözlükte وَعِلٌ kelimesi ile aynı anlama gelir ve dağ keçisi demektir. Ayaklarının bir veya ikisinde beyazlıklar olan keçiler için kullanılan bir ifadedir.[215] Bu keçiler hayatlarının büyük bir kısmını dağların taşlıklı tepelerinde geçirirler ve ancak zor durumda kalınca aşağılara inerler. Dönemin güzel belâgat sahipleri de bir şiir veya latif bir söz irat ettiklerinde يُنْزِلُ العُصَمَ (Usam keçilerini bile dağdan indirir.) ifadesini kullanırlarmış. Aslında bu söz bir nevi belâgat ve fesahat sahiplerinin "Ben o kadar kulağa tesir eden bir söz kullandım ki dağ başındaki inatçı keçi bile beni dinlemek için aşağı indi." tarzında bir söyleme denk düşmektedir.[216]

3.3.3.2. Esediyye (Aslan) Makâmesi

يَمْلَأُ الدَّلْوُ إِلَي عَقْدِ الكَرْبْ 217

Mesel, Fazl b. Abbâs b. Utbe b. Ebi Leheb'in şu dizelerinden alıntıdır:

يملأ الدلوُ إلي عقد الكرْب مَنْ يُسَاجِلْنِي يُسَاجِلْ مَاجِدً

"Her kim ki benimle tartışırsa şeref sahibi bir adamla tartışmıştır. Kovayı dibine kadar doldurur.

Meydânî, (öl. 518/1124[218] bu meseli işlerinde abartıya kaçan kimseler için kullanırken, Makâmat'ın Muhammed Abduh'a ait şerhli baskısında verilen dipnotta "Bir kimsenin bir diğerine hasep ve nesepte rekabet etmesi ve üstün gelmesidir." şeklinde açıklanmıştır.[219]

3.3.3.3.Cürcâniyye (Cürcân) Makâmesi

قَلّبَ ظَهْرَ المِجَنّ[220]

---

215 İbn Manzûr, *Lisânü'l- Arab*, 9/245.

216 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 8., İbn Manzûr, *Lisânü'l- Arab*, c. 12/405.

217 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 37.

218 Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, Mecma'ul-Emsâl (Kahire: İsa el-Babi el-Halebi, 1979), 3/533

219 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 38.

220 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 58.

İsâ b. Hişâm'ın anlattığına göre, Cürcan'da bir gün toplanmışlarken yanlarına Ebu'l-Feth el-İskenderî gelir ve kendinî tanıtır. Anlattığına göre, ilk olarak maddi durumu çok iyi olan İskenderî zamanla fakirleşir. Bunu tarif ederken bahsi geçen meseli kullanır. "Sırt çevirdi." anlamına gelen cümle önceden dost iken daha sonraları düşmanlık eden kimseler için kullanılan bir atasözüdür. Meydânî, atasözünü kısaca bu minvalde açıkladıktan sonra, konuya mesel getirmek için, Hz. Ali'nin Basra'yı kendisinden istemek için İbn Abbas'a gönderdiği bir mektupta bu meseli kullandığını söylüyor: "Seni emanetime ortak ettim, benim için ailemde senden daha güvenilir bir kimse yoktu. Ne zaman ki sen zamanın amcanın oğluna (yani Hz. Ali'ye) kudurduğunu, düşmanların harp ettiğini gördün işte o vakit onun ve diğerlerinin arasının ayrılması sebebiyle amcanın oğluna kalkanın sırtını çevirdin."[221] Hz. Ali İbn Abbas'ın kendinden yüz çevirdiğini ifade etmek için bu meseli kullanmıştır. *Mecma'u'l emsâl*'in şerhi olan *Nuhbetü'l-emsâl*'de ise "Meveddet ü ahde riâyet üzre iken birdenbire hâl ü şânını değiştiren dünküler hakkında irad edilir."[222] şeklinde açıklanmıştır.

3.3.3.4. Bağdâdiyye (Bağdat) Makâmesi

الْمَرءُ يَعجِزُ لَا مَحَالةَ [223]

"Çareler ve işlerin kolaylığı ancak aciz kimseye zordur."[224] anlamındadır. Bir başka deyişle "Kişi muhakkak aciz kalır." tarzında da ifade edilebilir. Ayet iktibasları bölümünde de bahsi geçen hikâyeye göre canı azaz hurması çeken ve bu sebeple de bir köylüden sinsice istifade etmek isteyen İsâ b. Hişâm onu tanıyormuş gibi davranır. Ona babasını sorar. O da babam vefat etti diye cevap verir. Sonrasında sanki kendisine yemek ısmarlamak istemişçesine onu bir kebapçıya götürür ve karınlarını bir güzel doyururlar. Ardından enfes ikramlıklardan da yerler. Akabinde İsâ b. Hişâm köylüyü kandırarak yedikleri üzerine soğuk bir suyun çok iyi gideceğini ve gidip su alacağını

221 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 2/490.

222 Muhammet İnce, *Nuhbetü'l-emsâl, mecmau'l-emsâl tercümesi* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2022), 285.

223 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 74.

224 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 3/326.

söyler. Gidip de uzun süre dönmeyince köylü kalkıp gitmeye davranır. Bunu üzerine kebapçı köylüye yaklaşır ve hesabı ödemeden gidemeyeceğini söyler. O da esasında yemeği davetli olarak yediğini söyler ve ücretleri ödemek istemez. Bunun üzerine lokanta sahibi onu döverek parasını ister. Olayı uzaktan izleyen İsâ b. Hişâm da bu mesel ile durum karşısındaki mutluluğunu ve üstünlüğünü ifade ederek iktibas yapar.

3.3.3.5. Fezâriyye (Fezâri) Makâmesi

İçerisinde çok fazla iktibası barındıran Fezâriyye Makâmesi, İsâ b. Hişâm'ın Fezâra kabilesi civarında yaptığı zorlu yolculuğunu ve yolculuk esnasında Ebu'l-Feth el-İskenderî ile karşılaşmasını konu alır. Hikâyeye göre İsâ b. Hişâm çok zorlu bir yolculuk yaparken bir anda karşısında bir adam atı ile belirir ve Hişâm'dan para ister. Kendini çok güzel bir şekilde ifade eden ve para isteyen bu kimseye İsâ b. Hişâm bir şartla elinde ne varsa bu gence vereceği teminatını verir. Şartı, yüzü gizli olan bu kimsenin peçesini açmasıdır. Karşısındaki adam peçesini indirdiğinde İsâ b. Hişâm, aniden bu dilencinin Ebu'l-Feth el İskenderî olduğunu fark eder. Müellif, İsâ b. Hişâm'ın yaptığı bu meşakkatli yolculuğu ve Ebu'l-Feth el-İskenderî ile olan diyaloglarını derin ve sanatlı bir dille anlatır. Bunların içerisinde ziyadesiyle iktibas bulmak da mümkündür. Nitekim Arap meselleri bağlamında müellifin yaptığı alıntılar aşağıda sıralanmıştır.

(١) يَضِلّ فِيهَا الغَطّاطُ[225]

"Gattat'ın bile yolunu şaşıracağı" anlamına gelen bir atasözüdür. غطاط "gatât", قطاة "katat" diye bilinen bağırtlak bir kuş türüdür. Bu kuş su içmek maksadıyla yavrularını bırakıp bir gecelik yolculuk mesafesindeki bir yere gider. Oradan yavrularına su getirir ve bunu her gün yolunu hiç şaşırmadan yapar. Kişinin yolundan şaşmaması, bulunduğu istikamet üzere olması yönüyle de Arap mesellerine konu olmuştur.[226] Müellif, bu meseli, İsâ b. Hişâm'ın yaptığı yolculukta yolculuğun çetinliğini vurgulamak ve ifadenin gücünü arttırmak için kullanmıştır.

---

225 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 81.

226 Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 110.

(٢) لاَ يَبْصُرُ فِيهَا الوَطْوَاطُ[227]

Keskin görüşü olan kimseler için kullanılan bir atasözüdür. Anlamı ise "yarasanın bile göremeyeceği" şeklindedir.

(٣) لاَ أُمَّ لَكَ[228]

Genellikle لاَ أباً لكَ şeklinde de kullanılan bu ifade "anasız /babasız kalasıca" anlamına gelen yaygın bir kullanımdır. *Mecma'u'l-emsâl* kitabında mesel hakkında şu bilgiler yer almaktadır: " لا أمّ لك (annesiz kalasıca) ifadesi aslında لَيْسَ لَكَ أُمٌّ حُرَّةٌ (hür bir annen olmayasıca!) şeklinde bir anlama gelmektedir. Ve işte bu gerçek bir sövmedir. Çünkü Arap toplumunda köle evlatları hiçbir zaman hürlerin evlatları gibi övgüye ve saygıya layık görülmezler."[229] Müellif aynı ifadeye Öğüt Makâmesi, Krallar Makâmesi ve Bişr Makâmesi'nde de yer vermiştir. Bu makâmelerin her birinde de müellif aynı maksatla bu meselden iktibas yapmıştır. Nitekim Fezâriyye Makâmesi'nde de yolculuğa çıkan İsâ b. Hişâm izbe ve vahşi geçen yolculuğunun ardından aniden karşısında atlı bir genç görünce şaşkınlığını gizleyememiş ve tepkisini "Anasız kalasıca!" diyerek yansıtmıştır.

(٤) خَرْطُ القَتَادِ[230]

Uzak ve yapılması zor olan emeller için kullanılan bir deyimdir. Anlamı ise "Katad'ın yapraklarını budamadan" şeklindedir. دُونَ ذلِكَ خَرْطُ القَتَادِ "Artık bundan sonrası katâd'ın yapraklarını budamak" şeklinde bir kullanımı da bulunmaktadır. Kendisine Güven Ağacı da denilen bu bitki yaprakları sık ve çok dikenli bir yapısı olması sebebiyle budaması ve dokunulması zordur. Bu yönüyle Arap mesellerine konu olmuştur. Bu bağlamda İsâ b. Hişâm, aniden karşısında peçeli ve eşkıya görünümünde birini görünce mallarını yağmalayacağını ve çalmak arzusunda olduğunu zanneder. Bu sebeple ona olduğu yerde durması gerektiğini ve kendi isteklerine yara almadan, katâd'ın yapraklarını budamadan ve gururlu bir adamla

---

227 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 81.

228 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 82.

229 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 3/206.

230 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 82.

karşılaşmadan emellerine ulaşamayacağını söyler. Bu mesel aynı zamanda Krallar Makâmesi'nde de geçmektedir.[231]

3.3.3.6. Câhiziyye (Câhiz) Makâmesi

لِكُلّ مَقَامٍ مَقَالٌ[232]

"Her makamın/yerin bir sözü vardır." şeklinde tercüme etmek mümkündür. Bununla da "Her durum, her fiil ve her söz belli bir yer için hasredilmiştir ve ondan başkasının oraya gelmesi de mümkün değildir."[233] anlamını çıkarmak mümkündür. İfadeyi bir davet meclisinde Ebu'l-Feth el-İskenderî, Câhiz (ö. 255/869)[234] hakkında söylemiştir. Makâme'de tasvir edildiğine göre, İsâ b. Hişâm bir topluluk ile bir davete katılmıştır. Davette çoğunluk bazı meseleler üzerine konuşurken bir adam hararetle yemeğini yer. Fakat konu Câhiz ve onun hitabetine gelince kendisini küçümsediğini ve onun gibi çok kimseler olduğunu vurgulamak için لِكُلّ عَمَلٍ رِجَالٌ وَ لِكُلّ مَقَامٍ مَقَالٌ وَ لِكُلِ دَارٍ سُكَّانٌ وَلِكُلّ زَمَانٍ جَاحِظٌ "Her işi yapabilecek bir adam vardır, her yerin bir sözü ve yeri vardır, her devrin bir Cahîz'i vardır." der.

3.3.3.7. Madıriyye (Madîra) Makâmesi

Makâme ismini bir çeşit yemek olan Madîra'dan almıştır. Madîra süt ve et ile yapılan çoğunlukla zengin sofrasında bulunan bir yemektir.[235] Hikâyeye göre, İsâ b. Hişâm aralarında Ebu'l-Feth el-İskenderî'nin de bulunduğu bir davette bulunurken kendilerine nefis bir Madîra yemeği ikram edilir. Tam herkes yemek için gözlerini

---

231 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 1/467., Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 256., Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 111.

232 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 89.

233 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 3/126.

234 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, 255/869 yılında vefat etmiş; Arap nesir geleneğinin başlıca temsilcilerinden ve Mu'tezile kelâmının önde gelen isimlerindendir. Tahminlere göre 150–160/767–777 senelerinde Basra'da dünyaya gelmiş ve kendisine patlak gözlü olması sebebiyle "Câhiz" lakabı verilmiştir. Küçük yaşlardan itibaren ilim meclislerine katılma hususunda güçlü bir tutku taşıyan Câhiz, doğup büyüdüğü Basra'da bu merakını besleyecek zengin bir kültürel ortamın yanı sıra, canlı ve değişken nitelikteki ilmî meclislerin varlığından istifade etmiştir. Bu değişken kültürel ortam içinde yetişerek gramer, edebiyat ve kelâm gibi alanlarda kendini geliştirmiş; ilimle beslenen canlı meclisler aracılığıyla fikrî ve edebî çevrelerde bulunmuştur. Bkz. Ramazan Şeşen, "Câhiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/24-26.

235 İbn Manzûr, *Lisânü'l- Arab*, 6/4245.

kamaştırırken Ebu'l-Feth el-İskenderî bir anda yemeğe ve sahibine lanetler yağdırmaya başlar. Yemekten çok tiksindiğini belirtir. Fakat herkes onun şaka yaptığını düşünür bu sebeple ciddiye alınmaz. Ama o son derece ciddi bir şekilde sövmeye devam eder. Bunun üzerine davet sahipleri de yemekten madîra yemeğini kaldırırlar. Herkesin canı çok sıkılır ve İskenderî'nin bu hareketinin sebebini sorarlar. O da bu yemekle ilgili son derece rahatsız edici bir hatırası olduğunu söyler. Orada bulunanların ısrarı üzerine bu tatsız olayın hikâyesini anlatır. Rivayete göre Ebu'l-Feth el-İskenderî, Bağdat'ta bulunduğu sırada bir tüccar tarafından yakasından tutulup evine "madîra" yemeğine davet edilir. İskenderî, bu ısrarlı daveti güçlükle kabul eder. Söz konusu tüccar; sürekli konuşan, eşini defalarca aynı ifadelerle öven ve bu tavrıyla muhatabını yoran bir kişidir. İfadelerinde mübalağaya başvuran bu şahıs, geçtikleri her noktayı abartılı tasvirlerle anlatmakta; kendisini ve mal varlığını övmede de sınır tanımamaktadır. Evini, nasıl kıvrak zekâsı sayesinde bir tüccardan elde ettiğinden bahsedip duvarından sütununa, kapı tokmağından kölesine kadar her şeyi abartılı tasvirler ve sanatlarla anlatır. Bu durum İskenderî'nin canını son derece sıkar ve buradan bir kurtuluş yolu arar, fakat bulamaz. Tüccar, kölesine yemeği getirmesini emreder. O esnada hala olup biten her detayı mübalağa ile tasvir edip övünmeye devam etmektedir. Artık durum İskenderî'nin canına tak edince kendini tutamaz ve tabiri caizse tüccara uzatmamasını söyler. Durum devam edince sıkılır ve orayı terk etmek ister, fakat tüccar yakasını bırakmaz ve İskenderî'nin ardından "Ey Ebu'l-Feth, madîra!" diye bağırır. Onları bu halde gören çocuklar da Ebu'l-Feth'in isminin madîra olduğunu zannederler ve ona "madîra, madîra!" diye bağırmaya başlarlar. O da bu duruma son derece sinirlenir ve onlara taşlar yağdırır. Attığı taş bir adamın kafasına isâbet eder. Adam yaralanınca İskenderî iki sene boyunca hapis cezasına çarptırılır. Başına gelen bu talihsiz olay sebebiyle de artık bir daha madîra yemeyeceğine yemin eder.

(١) لله دَرُّ ذَلِكَ الرَّجُلِ[236]

"Ne muhteşem adam" anlamına gelir. Aslında ilk anlamı bahsi geçen kimseye "hayır ve ihsanlar ona bol bol aksın" demektir. Akabinde ise her taaccüp (şaşırma)

[236] Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 126.

ifadesi için kullanılagelmiş bir kalıp ifadedir.[237] Ebu'l-Feth el-İskenderî'yi evine davet eden tüccar, evinin kapısını yapan adama övgüler yağdırırken onun işinde ne kadar maharetli olduğunu vurgulamak için bu meseli kullanır.

(٢) رُبَّ سَاعٍ لِقَاعِدٍ[238]

Genellikle وَ آكِلٍ غَيْرَ حَامِدٍ ifadesiyle birlikte kullanılan mesel "Oturan için çaba harcayan ve yiyip şükretmeyen ne çok kimse vardır." anlamında bir atasözüdür. Söz konusu mesel, İskenderî'yi evine davet eden ve mübalağalı bir üslupla evini uzun uzun tasvir eden tüccara aittir. Tüccar, evi nasıl aşama aşama elde ettiğini aktarırken önce başka bir tüccarla ticaret yaptığını, ardından alacaklı olarak malının karşılığını talep ettiğini belirtir. Ancak muhatabı borcunu ödeyemez. Bunun üzerine tüccar, yaptığı işin karşılığı olarak alacaklının evini talep eder ve nihayetinde bu ev kendisine geçer. Tüccar, tembellikten uzak durduğunu ve zorlu işlerin üstesinden geldiğini vurgulamak amacıyla bu meseli dile getirmiştir. Meydânî'ye göre bu meseli ilk kullanan kimse en-Nâbiğa ez-Zübyânî'dir (öl. 604). Nâbîğâ bunu Nu'mân b. Münzir (öl. 602) için irad etmiştir. Bir gün Nu'mân b. Münzir'in huzuruna Abs Oğulları adında bir grup gelmiş ve bu grubun içerisinde kendisine Şakîk denilen bir kimse oracıkta vefat etmiştir. Akabinde Nu'mân, gelen heyete ihsanda bulunmak istediğinde huzurunda vefat edenin ailesine de hediyeler göndermiştir. Bunun haber Nâbigâ'ya ulaştığında رُبَّ صَاعٍ لِقَاعِدٍ cümlesini söyleyerek vefat edenin hiçbir şey yapmadan elde ettiği ihsanlara tepkisini göstermiştir. Bunu duyduktan sonra Nu'mân da aşağıdaki şiiri söyleyerek Nâbiğâ'ya nazire yapmıştır.

أَبَقيتَ للعَبْسِيّ فَضْلًا و نِعْمَةً ومَحْمَدَةً من باقِياتِ المحَامِدِ

حِبَاءَ شَقِيقٍ فَوقَ أَعْظُمِ قَبْرِهِ وَ ما كانَ يُحْيا قَبْلَهُ قَبْرُ وَافِدِ

أَنَّي أَهْلَهُ منه حِبَاءٌ و نِعْمَةٌ و رُبَّ امرئٍ يَسْعَى للآخَرَ قَاعِدِ[239]

"Abs oğullarına fazilet, lütuf ve diğer övgülerden bir övgü bıraktın mı?

---

237 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 3/110.

238 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 129.

239 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 2/45.

Şakîk'in kabrinin üstüne cömertçe bağışlarda bulundun, ondan önce yaşamış kimsenin mezarı bu şekilde onurlandırılmamıştı.

Ailesine ondan hediyeler ve nimetler gitti. Ve nice kimseler vardır ki oturan için çabalar."

Atasözünün nereden geldiğiyle alakalı bir başka hikâye daha anlatılır. Rivâyete göre atasözü اِسْلَمِي أُمَّ خَالِدٍ، رُبّ ساعٍ لِقَاعِدٍ şeklinde söylenir. Bu rivâyete göre ise bu meseli ilk olarak söyleyen Muâviye b. Ebi Süfyân'dır (öl. 60/680). Muâviye oğlu Yezîd (öl. 64/683) için insanlardan biat topluyormuş. Bunu oğlu Yezîd'e de iletmiş ve ona "Seni kendimden sonra halife tayin ediyor ve istediğini yerine getiriyorum. Benden istediğin başka bir şey var mı?" diye sormuş. Yezîd de "Babacığım vallahi sadece istediğim bir şey vardır." diyerek babasına cevap vermiş. Babası ne olduğunu sorunca, Yezîd, "Abdullah b. Âmir'in eşi Ümmü Hâlid ile evlenmek istiyorum." demiş. Bunun üzerine Muâviye, Abdullah b. Âmir'i huzuruna çağırmış ve ona ikramda bulunmuş. Günler geçtikten sonra ona Yezîd'in arzusundan bahsetmiş ve eşini boşaması koşuluyla onun elli yıl boyunca geçimini temin edeceğini söylemiş. Abdullah b. Âmir de buna icabet etmiş ve eşinden boşanmış. Ardından Muâviye, o zamanın Medine görevlisi olan Velîd b. Utbe'yi huzuruna çağırtıp Ümmü Hâlid'e boşanma haberini vermesi için emir vermiş. Velîd de bunu yapmış. Böylelikle Ümmü Hâlid eşinden boşandırılmış. İddet müddeti geçtikten sonra Muâviye, Ebû Hureyre'yi yanına davet edip ona yetmiş bin dirhem verdikten sonra, "Medine'ye git ve Ümmü Hâlid'i oğluma iste." demiş. Ebû Hureyre akabinde hemen Medine'ye doğru yola çıkmış. Sabah olduğu gibi Resulullah'ın kabrini ziyarete gitmiş. Hz. Hasan da oradaymış. Hz. Hasan ona "Ne zaman geldin?" diye sormuş. O da dün geldim diye cevap vermiş ve başından geçeni Hz. Hasan'a anlatmış. Hz. Hasan, Ebû Hureyre'ye benden ona bahset (yani benim de onunla evlilik niyetimden kendisine bahset.) demiş. Akabinde Ebû Hureyre, Hz. Hüseyin ve Ubeydullah b. Abbâs ile de karşılamış ve onlara da hikâyeyi başından sonuna kadar anlatmış, onlar da bizden ona bahset demişler. Sonrasında Ebû Hureyre; Abdullah b. C'afer, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Muti' el-Esved ile karşılaşmış ve onlara da kıssayı anlatmış ve onlar da bizden ona bahset şeklinde bir ricada bulunmuşlar. Ebû Hureyre, onların da yanından ayrıldıktan soran Ümmü Hâlid'in yanına varmış. Muâviye'nin kendisinden istediğini Ümmü Halîd'e aktarmış ve devamında ona benden bahset diyen bütün isimleri de sırasıyla saymış ve hepsinin

kendisine talip olduğunu söylemiş. Ümmü Hâlid, Ebû Hureyre'ye ölene kadar Beytullah'a komşu ve hâdim olmak istediğini söyleyip bu kimselerden hangisinin bu hususta daha hayırlı olduğunu sormuş. Ebû Hureyre de "Senin için cennet gençlerinin efendisi olan Hasan b. Ali'yi seçerim cevabını verip Ümmü Hâlid'in yanından ayrıldıktan sonra Hz. Hasan'ın yanına gitmiş ve onları evlendirdiğini söylemiş. Sonrasında Muâviye'nin Ümmü Hâlid için gönderdiği çeşitli hediyelerle beraber tekrar dönmüş. Başından geçenleri Muâviye'ye anlattığında Muâviye ona "Seni karar verici olarak değil, hanımı istemen sebebiyle gönderdim." diyerek çıkışmış. Ebû Hureyre de Muâviye'ye "O hanım şüphe yok ki benimle istişare etti. İstişare edilen kimse ise güvenilendir." diye cevap vermiş. Ardından Muâviye أسلَمِي أُمّ خالدٍ، رُبّ سَاعٍ لقَاعِدٍ، و أكِلٍ غير حَامِدٍ şeklindeki meşhur olmuş bu sözü söylemiştir.[240] Dolayısıyla bu ifade bir malı elde etme hususunda çaba harcamadan kolaylıkla elde eden kimse için kullanılan bir atasözü olmuştur.[241]

3.3.3.8. Hırziyye (Muska) Makâmesi

رَضِيتُ مِنْ الغَنِيمَةِ بالنِيَابِ

İsâ b. Hişâm'ın gittiği bir şehirden çaresizce dönmek zorunda kaldığı bir bağlamda söylediği bu cümle "Geri dönme kazancına razı oldum." anlamına gelir. Meydânî'ye göre ilk kez İmruülkays b. Hucr (öl. 540)[242] aşağıda verilen beytinde bu ifadeyi kullanmıştır:

وَ قَدْ طَوَّفْتُ في آفَاقِ حَتّي رَضِيْتُ مِن الغَنيمَة بالإيَابِ

"Ufukları dolaştım, geri dönmek kazancına razı oldum, payıma geri dönmek düştü."[243]

---

240 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 2/46.

241 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 2/44.

242 İmruül-Kays b. Hucr, Câhiliye döneminde yaşamış ve meşhur olmuş Arap şairlerinden biridir. Asıl adı Hunduc, Adî veya Müleyke olduğu kaydedilen İmruül-Kays Kinde kabilesine mensuptur. Şiirlerinde çoğunlukla kahramanlık, aşk ve doğa betimlemeleri çoğunluktadır. Muallaka'sı bulunan şairlerin ilkidir. Bu kaside, dönemin edebî zevkini yansıtan önemli bir örnek olarak kabul edilir. Şiirlerinde kullandığı imgeler ve anlatım gücü, onu Arap edebiyatının en bilindik şairlerinden biri yapmıştır. Bkz. Ahmet Savran, "İmruül-Kays b. Hucr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi",* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000) 22/237-238.

243 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 2/38.

Türkçe'de "Zararın neresinden dönülürse kârdır." atasözünün karşılığı gibidir.[244]

3.3.3.9. Va'ziyye (Öğüt) Makâmesi

وَ إنّ معَ اليَوْمِ غَدً

Bir diğer söyleyiş şekli إنَّ مع اليَوْمِ غَدً يَا مُسْعِدَةُ olan bu meseli "Bugünün yarını var ey sevinen kimse." şeklinde tercüme etmek mümkündür. Günlerin bir şekilde geçtiğine sevinen kimsenin yarın üzülebileceğine, üzülen kimsenin ise yarın sevinebileceğine işaret olunan bir meseldir.[245] Bahsi geçen meseli, ayakta duran ve insanları irşat etmek için vaazlarda bulunan Ebu'l-Feth el-İskenderî söylemiştir. İskenderî, vaazında dünyanın gelip geçiciliğine vurgu yapmak için bu meseli söylemiştir.

3.3.3.10. Hamdâniyye (Hamdân) Makâmesi

قَدْ أكَلَ عَلَيْهَا الدَّهْرُ وَ شَرِبَ

"Zaman üzerinden yiyip içmiştir"[246] manasında bir şeyin eskidiğini ve üzerinden çok zaman geçtiğini ifade etmek için kullanılan bir meseldir. Bizim Türkçe'de "zamanın eskittiği" ifadesinin karşılığı olarak görülebilir. Söz konusu mesel, İskenderiye şehrinden olduğu anlaşılan (muhtemelen Ebu'l-Feth el-İskenderî), fesahati ve hitabeti son derece güçlü, ancak üzerindeki kıyafetleriyle bu meziyetleri tezat oluşturan bir dilenci için kullanılmıştır.

3.3.3.11. Nâcimiyye (Nâcim) Makâmesi

Makâme, adını bu kez İsâ b. Hişâm ve arkadaşlarının yanına gelerek kendini tanıtan Yemenli en-Nâcim'den alır. En-Nâcim, onlarla karşılaştığında içinde bulunduğu sıkıntılardan söz eder; bir zamanlar zenginken fakir duruma düştüğünü anlatır. Bu ifadeleri son derece beliğdir ve topluluğu etkilemeyi başarır. İsâ b. Hişâm

---

244 Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi,1988) 1/482.

245 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 1/50.

246 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 1/69.

ve yanındakiler, kendisinin daima yanlarında kalmasını isterler; ancak o, gitmek istediğini söyleyerek ayrılır ve uzun bir yolculuğa çıkar.

Dönüşünde, kalabalık birden gelen kişinin en-Nâcim olduğunu fark eder. Ancak bu kez, önceki gelişinin aksine, oldukça zengin bir hâlde dönmüştür. Bu makâmede Arap mesellerinden iki iktibas yer almaktadır. Bunların ilki, "Zamanın memelerinden sağdım." ifadesidir. En-Nâcim, bu sözü ilk gelişinde fakirliğini ve yaşadığı zorlukları dile getirmek, "her türlü şeyi gördüm" anlamını vurgulamak için kullanmıştır.

İkinci iktibas ise, "Dilinin altındaki baklayı çıkar ey 'İsâm!" veya "Arkandaki nedir, ey 'İsâm?" sözleridir. Bu ifadeler, Nâcim'in ikinci gelişinde, onun kısa sürede böylesine zenginleşmesine inanamayan İsâ b. Hişâm ve arkadaşları tarafından söylenmiştir. Böylece, mesel aracılığıyla hem Nâcim'in servetine atıfta bulunmuş hem de duydukları şaşkınlığı dile getirmiş olurlar. Nâcim ise karşılığında, sahip olduğu mal ve mülkten söz ederek zenginliğini açıklar.

(١) حَلَبْتُ أَشْطُره

"Zamanın memelerinden sağdım." anlamına gelir. Bir başka deyişle "Zamanın iyiliğini de kötülüğünü de gördüm." de denebilir. Deveden sağılan sütten istiaredir. Nitekim deve, dölünden gelen bütün yavrularına sütünden vermiştir. Ardından kaç kuşak daha gelirse gelsin onlardan da sütünü esirgememiştir. Yaşını almış bir kimse de sanki "Zamanın memelerinden birkaç kuşak içtim." demiş oluyor.[247]

(٢) مَا وَرَاءَكَ يَا عِصَامُ

"Dilinin altındaki baklayı çıkar ey 'İsâm!" şeklinde tercüme edilen atasözü "Haberler nasıl, ne haber?" gibi manalarda kullanılır. Mufaddal ed-Dabbî (öl. 178/ 794) bunu ilk kullanan kişinin Kinde meliki Hâris b. Amr olduğunu söyler. Rivâyete göre Avf b. Muhallim eş-Şeybânî adında bir kimsenin güzelliği dillere destan bir kızı varmış. Hâris b. Amr ise kendisine istemek üzere Usam adında zeki, akıllı ve bilge bir kadın aracılığıyla ona talip olmuş. Usam, kızı görmek için evine varmış. Kız nikabını

[247] Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, ,1/347.

açınca Usam kızı çok beğenmiş ve mesel haline gelecek şu sözü söylemiş: الخِداعَ تَرَكَ مَنْ كَشَفَ القَناعَ "Örtüsünü açan hileyi ortadan kaldırdı." Ardından Hâris'in yanına varmış ve ona kızı çok beğendiğini şairane ifadelerle dile getirmiş. Kral da babasını yollamış ve genç kızı kendisine istetmiş ve sonunda evlenmişler.

Bu kıssa üzerine sıkça söylenegelmiş olan mesel, genel anlamda "Haberler nasıl?" minvalinde bir anlamda kullanılmaktadır.[248]

3.3.3.12. Vasiyye (Vasiyyet) Makâmesi

أَشْأَمُ مِنْ البَسُوسِ

Mesel, İsâ b. Hişâm'ın aktarımına göre, Ebu'l-Feth el-İskenderî'nin oğlunu ticarete hazırlarken ona verdiği öğütler sırasında dile getirilmiştir. El-İskenderî, tavsiyelerinde oğluna hırsa kapılmamasını öğütlemiştir. Arap toplumunda, bir şeyin kıyas kabul etmeyecek derecede kötü olduğu ifade edilmek istendiğinde, "Besûs'tan daha uğursuz/kötü." şeklinde bir benzetme yapılır. Nitekim İskenderî de oğlunun hırstan uzak durmasını vurgulamak amacıyla, hırsın Besûs'tan daha uğursuz ve zararlı bir şey olduğunu belirtmek için bu meselden iktibas etmiştir. "Besûs'tan daha uğursuz." şeklinde tercüme edilen atasözü uğursuzluk ve üzerinde lanet olan kimseleri ifade etmek için kullanılan bir meseldir. Besûs; Munkız et-Temîmî'nin kızı, Cessas b. Murre el-Bekrî'nin de teyzesidir. Rivâyete göre bu kadın Tağlib ve Bekr kabileleri arasındaki savaşın başlamasının ve kırk yıl devam etmesinin sebebidir. Böyle talihsiz bir savaşa sebebiyeti ile de uğursuz bir kadın olarak addedilmektedir. Dolayısıyla Araplar arasında uğursuz olduklarına inandıkları bir kimse veya herhangi bir eşya bu şekilde adlandırılır. Olayın başlama sebebine gelince, Tağlib kabilesinin başı olan Kuleyb b. Vâil'e ait bir arazi bulunmaktadır. Bu araziye de aralarındaki hısımlık sebebiyle sadece Cassâs'ın hayvanları girip otlanabilmektedir. Besûs'a ait سراب (Serâb) isimli bir deve Kuleyb'in arazisine girer, Kuleyb de deveyi okuyla öldürür. Besûs da ortalığı velveleye verip öcünün alınması için şiirler inşad ederek yeğeni Cessâs'ı tahrik eder. Cessâs da galeyana gelip Kuleyb'i öldürür. Böylelikle iki kabile arasında meydana gelen ve kırk yıl süren kanlı bir savaş başlamış olur. Birçok insanın

[248] Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 3/240.

hayatına mal olan bu uğursuz savaşın başlangıcı olması sebebiyle Araplar arasında uğursuz bir kimse veya bir şey için "Besûs'tan daha uğursuz." şeklindeki bu ifade kullanılmıştır.[249]

3.3.3.13. Dînâriyye (Dinar) Makâmesi

مَنْ عَزَّ بَزَّ

Âyet alıntılarında da bahsi geçen Dînâriyye makâmesinde, İsa b. Hişâm, Bağdat'ın en kurnaz dilencisine bir dinar vermek üzere adak adar. Yaptığı araştırmalar onu Ebu'l-Feth el-İskenderî'ye ulaştırır. El-İskenderî'nin bulunduğu bir mekâna gittiğinde, onu bir topluluğun içinde görür. İsa b. Hişâm, oradakilere kimin en kurnaz olduğunu sorduğunda, el-İskenderî "Benim." diye cevap verir. Bunun üzerine topluluktan başka bir ses yükselir ve "Hayır, o benim." der. İsa b. Hişâm, ortamı daha da kızıştırmak amacıyla, "Kim üstün gelirse dinar onundur." anlamını ifade etmek için söz konusu meselden iktibas yapar. Meydânî bu meselin açıklamasını yaparken [250] أيْ مَنْ غَلَبَ سَلَبَ "Kim galip gelirse yağmalayacak da odur." şeklinde yapmıştır. Mufaddâl ed-Dabbî'ye (öl.178/974) göre bu ifadeyi ilk olarak Tay kabilesinden kendisine Câbir b. Ra'lân adında biri söylemiştir. Bir gün Câbir beraberinde iki arkadaşıyla bir yolculuğa çıktı. Hira'nın tepelerine ulaştıklarında orada Münzir adında bir kimse vardı ve Münzir o gün o civarda gördüğü herkesi öldürüyordu. Münzir, Câbir ve arkadaşlarının da yolunu kesti. Bunların her birini sırasıyla çadırına aldı ve onlara "Kura çekiniz. Hanginiz kazanırsa serbesttir." dedi. Câbir de arkadaşlarına kurada galip geldi. Onun canı bağışlanırken diğerleri öldürüldüler. Câbir onları öldürülmek için beklerken gördüğünde مَنْ عَزَّ بَزَّ "Kim kazanırsa üstünlük onundur." diyerek onları ölüme uğurladı.[251] Muhadramun şairlerinden[252] olan Hansâ, şiirlerinden birinde şöyle söylemiştir:

---

249 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, /2181.

250 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 3/323.

251 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl 3/*,323.

252 Sözlükte "nesebi karışık olmak, sünnetsiz olmak" gibi anlamlara gelen Muhadramun hem Cahiliye devrini hem de Hz. Peygamber devrini idrak etmiş kimselere denilir. Bu kişiler Hz. Muhammed hayatta iken veya vefatından sonra Müslüman olmuşlar, fakat efendimizi mümin olarak

كَأنْ لَمْ يَكُونُو حِمًى يُتَّقَى إذ النّاسُ إذْ ذَاكَ مَنْ عَزَّ بَزَّ

"Onlar sanki sakınılan bir sığınak değillermiş gibi, işte o vakit kim kazanırsa yağma hakkı onundur."[253]

3.3.3.14. Bişriyye (Bişr) Makâmesi

(١) تِلْكَ العَصا مِنْ هَذِهِ العُصَيّهْ

Kimin ilk olarak söylediğine dair ihtilaflar bulunan bu mesel, "Bu asa bu değnektendir." manasına gelmektedir. Dilimizdeki "Armut dibine düşer." veya "Anasına bak kızını al." gibi ifadelerin karşılığı olması muhtemeldir. Arap mesellerinde orijinal kullanımı ise إنّ العَصا من العُصَيّة şeklindedir.[254] Mesel, makâmede adı geçen Bişr ibn Avâne tarafından söylenmiştir. Nitekim hırsızlık yapan ve yol kesen Bişr'in hikâyesi, "Âyet alıntıları" bölümünde anlatılmıştır. Rivayete göre Bişr, ilk olarak yolunu kestiği bir kervandaki güzel bir kadınla evlenir. Kadının telkini üzerine ise amcasının kızını ister. Amcası, bu evliliğe razı olmayarak işi yokuşa sürer. Ancak amcasının istekleri Bişr'i yıldırmaz. O, çöllere düşerek tehlikeli aslanlara ve yılanlara rağmen mücadele eder; her iki hayvana da galip gelir ve geri döner. Bunun üzerine amcası, nihayet kızını Bişr'e vermeye razı olur.

Bişr, bu olaydan sonra yaşadıklarını bir övgü vesilesi olarak anlatır. Aradan zaman geçtikten sonra, bir gün atlı bir genç çıkagelir ve ondan ısrarla amcasını görmek ister. Bişr, sonunda ısrara dayanamayarak isteğini kabul eder, ancak kim olduğunu söylemesini şart koşar. Nihayet genç adamın, Bişr'in ilk evlendiği kadından olan oğlu olduğunu öğrenir. Bunun üzerine Bişr hem karşısındaki gencin annesini hem de kendisini küçümseyen bir anlam taşıyan yukarıda geçen meseli iktibas ederek söyler. Yine aşağıda geçen meseli de Bişr, ilk anda eşinin oğlunu tanımadığı için ona kim olduğunu sormak amacıyla kullanmıştır.

---

görememişlerdir. Bu kimselerin tabii veya sahabe olduğu kesin bir şekilde bilinmemesi sebebiyle kendileri için hadisçiler tarafından farklı bir tanımlama yapılmış ve ayrı bir nesil olarak kabul edilmişlerdir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Efendioğlu, "Muhadramûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/393.

253 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 3/323.

254 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 1/22.

(٢) ثَكِلَتْكَ مَنْ سَلَحَتْكَ

"Seni karnından çıkartan kimse (annen) seni kaybetsin"

İfadenin birkaç farklı yaygın kullanımı bulunmaktadır. Bunlardan en yaygın olanı ثَكِلَتْكَ أُمُّكَ "Anası kaybedesice / Annen seni yitirsin." şeklindedir. Bir diğeri ise ثَكِلَتْكَ الجَثْلُ şeklindeki kullanımdır. Burada Meydânî'ye göre جَثْل kelimesinden kasıt الأُمُّ yani "anne" dir. Sözlük anlamı "gür saç"[255] demektir. Burada kadınların saçlarının çokluğu ve uzunluğu münasebetiyle kadından kinaye yapılmaktadır. Deyimin bir başka yaygın kullanımı ise ثَكِلَتْكَ أُمُّكَ اَيَّ جَرْدٍ تَرْقَعُ "Annen seni yitirsin ey yamalı yırtık giysi!"[256] Hemedânî ise kitabında meseli biraz değiştirmek suretiyle daha sert bir üslup ile iktibas eder. Zira سَلَحَ ifadesi sözlükte "dışkılamak"[257] anlamında kullanmaktadır. Dolayısıyla "Seni dışkılayan kişi seni kaybetsin." gibi bir anlam ifade etmektedir.

3.3.4. Şiirlerden İktibaslar

Her ne kadar el-Hemedânî eserini nesir diliyle kaleme almış olsa da metinlerinde oldukça yoğun bir şekilde şiire yer vermiştir. Bu şiirler genellikle işlenen konuya doğrudan temas eden, onu destekleyen ya da açıklayıcı nitelikte kullanılmıştır. Şiirlerin önemli bir kısmı müellifin kendi kaleminden çıkmıştır. El-Hemedânî, kimi zaman kısa ve özlü şiirlerle yetinmiş, kimi zaman ise uzun ve sanatlı manzumelerle düşüncelerini ifade etmeyi tercih etmiştir.

Eserde yalnızca nesir kısımlarında değil, şiirlerde de iktibas sanatına sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Müellif, kimi zaman kendi ifadesini güçlendirmek, kimi zaman ise okuyucunun zihninde çağrışım uyandırmak amacıyla bu sanatı başarılı bir şekilde kullanmıştır. Hatta bazı yerlerde bu durum tersine dönmüş; şiir içinde yapılan iktibaslar kadar, nesir bölümlerinde de şiir alıntılarına yer verilmiştir. El-Hemedânî, bu şiir alıntılarını nesir akışı içerisinde doğal bir şekilde işlemiş, böylece anlatımda bütünlük ve estetik bir uyum sağlamıştır.

---

255 İbn Manzûr, *Lisânü'l- Arab*, 1/545.

256 Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 1/274.

257 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 7/590.

Bununla birlikte, eserde Kur'an âyetlerinden yapılan iktibasların veya Arap mesellerinden alınan ifadelerin, şiir alıntılarına kıyasla daha sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Aşağıda, söz konusu alıntıların yer aldığı pasajlar ve bunların ait olduğu asıl kaynaklar sıralı şekilde verilecektir.

3.3.4.1. Kariziyye (Şiir) Makâmesi

(١) و لَجَوْتُ الحَقَّ فی مَعْرِضِ بَيَانٍ يُسْمِعُ الصُمَّ[258]

"Hakikati sağırlara işitecek şekilde beyan meydanında ifade edebîlirim."[259]

Mütenebbî'den iktibas edilen cümle, Ebu'l-Feth el-İskenderî tarafından şiir üzerine konuşulan bir mecliste söylenmiştir. El-İskenderî, bu ifadeyi fesahatte karşısındakini ne denli kolay etkileyebileceğini vurgulamak amacıyla kullanmıştır. Hemedânî burada bu ifadeyi Mütenebbî'nin şu beytinden iktibas etmektedir:

أنَا اللّذِي نَظَرَ الأعْمَى إلَى أَدَبَى و أَسْمَعْتُ كَلِمَاتِی مَنْ بِهِ صُمَمٌ[260]

"Ben edebiyatına gözleri görmeyenlerin göz attığı, ifadeleri sağırları duyar hale getiren kişiyim."

(٢) و الطَّيْرُ فی وُكُونَاتِهَا

"Henüz kuşlar inlerindeyken erkenden hareket eden (yola çıkan)"

Şiir üzerine son derece fasih ve beliğ bir konuşma yapan Ebu'l-Feth el-İskenderî'ye, İmruül Kays hakkında ne düşündüğü sorulduğunda, onun ne denli mahir bir şair olduğunu ifade etmek amacıyla, İmruül Kays'a ait bir beyti iktibas etmiştir. Söz konusu beyit aşağıda verilmiştir:

و قَدْ أَغْتَدِي وَ الطَّيْرُ فی وُكُونَاتِهَا بمُنْجَرِدٍ قَيْدِ الأَوَابِدِ هَيْكَلِ[261]

---

258 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 8.

259 Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 67.

260 Ebü't-Tayyib Ahmed b. Hüseyin b. Hüseyin el-Kindi Mütenebbî, *Divanü'l-Mütenebbî* (Deoband [Diyubend]: el-Matabiü'l-Kasımi, 1339), 253.

261 Muhammed Ali Taha ed-Dürre, *el-Muallakatü'l-aşr et-tıval,* (Dımaşk : Mektebetü'r-Râzî, 1986),118.

"Vahşi hayvanları yakalayan heybetli asil atımla, kuşlar daha yuvalarındayken erkenden yola koyulurum."[262]

3.3.4.2. Kufiyye (Kufe) Makâmesi

فلنْ يذْهَبَ العُرْفُ بَيْنَ اللهِ والنَّاسِ[263]

"Allah katında hiçbir iyiliğin karşılıksız kalmayacağını" ifade eden bu sözü, Ebu'l-Feth el-İskenderî, kendisinden para dilendiği topluluğun keselerindeki paraları cömertçe vermelerini teşvik amacıyla söylemiştir. Söz konusu ifade ünlü hiciv şairlerinden Hutay'e'nin (ö. 59/678) şu beytinden alınmıştır:

مَنْ يَفْعَلِ الخَيْرَ لَا يَعْدَمْ جَوَازِيَهُ لَا يَذْهَبُ العُرْفُ بَيْنَ اللهِ واَلنَّاسِ[264]

"Her kim ki iyilik yaparsa onun mükafatı kaybolmaz, İyilik Allah ve insanın yanında karşılıksız kalmaz."[265]

3.3.4.3. Bişriyye (Bişr) Makâmesi

وَيْحَكِ يَا ذَاتَ الثَّنَايَا البِيضِ مَا خِلْتُنِي بِمُسْتَعِيضِ

فَالْآنَ إذْ لَوّحْتِ بِالتَّعْرِيضِ خَلَوْتِ جَوًّ فَاصْفِرِي و بِيضِي[266]

"Sana vahlar olsun ey ön dişleri beyaz olan kadın! Zannetmiyordum seni değiştireceğimi.

Mademki şimdi kinayeyle ifade ettin, meydan senindir dolayısıyla haydi şarkı söyle ve yumurtla."[267]

Daha önce bahsi geçen hikâyeye göre, yağmaladığı kervandaki güzel kadınlardan biri ile evlenen Bişr İbn Avâne, aşağıdaki şiiri evlendiği kadın için söyler. Kadın Bişr'e amcasının kızının kendisinden kat kat güzel olduğun söyleyerek Bişr'in aklını çelmeye çalışır ve Bişr'in amcasının kızıyla evlenmesi gerektiğini kinayeyle vurgular. Bişr de kadının söylediklerine aldandığını ve artık amcasının kızıyla

---

262 Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve Makâmeleri*, 68.

263 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 33.

264 Ebû Müleyke Cervel b. Evs b. Mâlik el-Absî Hutay'e, *Divanü'l-Hutay'e, thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ'*, (Beyrut : Dârü'l-Erkam), 105.

265 Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 81.

266 Bediuzzamân el-Hemedânî, *Makamâtu Bediuzzamân el-Hemedânî*, 281.

267 Er, *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*, 243.

evlenmesi gerektiğini kadına söyler. Şiirin فَاصْفِرِي و بِيضِي ifadesi muallaka şairlerinden olan Tarafe b. Abd'ın[268] (öl. 564) şu beytinden alıntıdır:

يا لَكِ من قنبَرَةٍ بمَعْمَر خَلاَ لَكِ الجوُّ فَبِيضِي وَاصْفِرِي

وَنَقِّرِي مَا شِئْتِ أن تُنَقِّرِي قَدْ رَحَلَ الصيَّادُ عنك فابْشِرِي

وَرُفِعَ الفَخُّ فمَاذَا تَحْذَرِي لا بُدَّ من صيدك يوما فاصْبِرِي [269]

"Vah sana! ey Ma'mar'ın yurdunda yaşayan o küçük tarla kuşu, hava artık sana kaldı, keyfince yumurtla ve öt.

Dilediğince gagala yerleri, müjdeler olsun sana artık avcı senden gitti.

Niçin endişe ediyorsun tuzak kalktı senden, Sabret! sen de bir gün avlanacaksın."

---

[268] Tarafe b. el-ʿAbd, VI. yüzyılda yaşamış, Muallakāt şairlerinden biri olarak bilinir. Aslen Sa'lebe b. Bekir b. Tağlib b. Vâil kabilesindendir. Kısa ömrüne rağmen, özellikle lirik ve tabiat temalı şiirleri aynı zamanda fahr, hamaset ve hiciv konulu şiirler yazarak Arap edebiyatında derin izler bırakmıştır. Çocukluğundan itibaren yaşadığı hayatın zorlukları nedeniyle hayata karşı sivrilmiş olup eline ve diline sahip çıkamayan bir kişiliğe sahip olmuştur. Bu umursamaz tavrı ve sivri dili sebebi ile de yirmili yaşlarında öldürülmüştür. Bu nedenle de "İbnü'l-işrîn" olarak bilinmektedir. Yaptığı uzunca seyahatlerin neticesinde geniş bir hayal dünyasına sahip olan şair şiirlerinde bireysel acılar, göçebe yaşam tarzı ve dönemin toplumsal yapısı dikkat çekici biçimde yansıtmıştır. Bkz. Emrullah İşler, "Tarafe b. Abd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/347-348.

[269] Meydânî, *Mecma'ul-Emsâl*, 1/423.

SONUÇ

On birinci yüzyılın önde gelen ediplerinden biri olan Bedîüzzaman el-Hemedânî, Makâme türünde ilk eser veren müellif olarak kabul edilir. Edebiyatın özüne ve gizemlerine son derece vakıf olduğu için çağdaşları tarafından "Bedîüzzaman" lakabı verilen Hemedânî'nin günümüze üç eseri ulaşmıştır. Bu eserlerinden müellifin maharetini belirgin bir şekilde yansıtan eseri *el-Makâmat* kabul edilmektedir.

Elli iki makâmeden oluşan *el-Makâmat,* seci ve kafiye ve iktibas başta olmak üzere söz sanatlarının yoğun ve ustalıklı biçimde kullanıldığı; ayrıca içerisine serpiştirilen çok sayıda şiirle hem estetik açıdan zenginleşen hem de anlam dünyası genişleyen bir eser hüviyetindedir.

Bu çalışma, el-Hemedânî'nin makâmelerindeki iktibasları incelemek üzere hazırlanmıştır. Makame geleneği, fikri ve edebî enginliği sebebiyle Arap edebiyatında önemli bir yer teşkil etmektedir. Eserin önemi ise müellifin maharetle kullandığı söz sanatları ve dil ustalıklarıdır. Nitekim yazar dönemin ötesinde bir entelektüel ve kültürel birikim ortaya koymuştur. Bu sebeple eser yalnızca içeriği ve konusu bakımından değil barındırdığı edebî sanatlar bakımından da derin bir tahlile muhtaçtır.

İncelemenin neticesinde ortaya çıkan en dikkat çekici bulgu, Bedîüzzaman el-Hemedânî'nin *Makâmât'*ının sadece edebî bir eser değil, aynı zamanda dönemin sosyal ve kültürel yapısını yansıtan çok katmanlı bir metin olduğudur. Kurgusal yapısı, şehir ve coğrafya temsilleri, işlenen temalar ve kullanılan edebî sanatlarla eser, klasik Arap nesrinin imkânlarını en üst seviyede sergiler. Bağdat, Basra, Kûfe, Nîşâbur ve Cürcân gibi şehirlerin anlatıya mekân olduğu görülürken, dilencilik, riyakârlık, hırs ve toplumsal yozlaşma gibi konular ele alınarak dönemin toplumsal düzeni hicvedilir.

Eserin en güçlü yönlerinden biri dil ve üslubudur. Seci, cinas ve diğer edebî sanatlarla zenginleştirilen metinler hem estetik hem de düşünsel bir derinlik taşır. Anlatıcı İsa b. Hişâm'ın çerçeveleyici rolü, Ebû'l-Feth el-İskenderî'nin zekâ ve fesahati, ayrıca farklı makâmelerde karşımıza çıkan karakterler, anlatının çok sesli ve çok katmanlı yapısını destekler.

Hemedânî'nin iktibaslarında en çok Kur'an ve ardından Arap mesellerinden yaptığı iktibaslar olmuştur. Bu kaynaklar hem dönemin edebî zevkine hitap etmekte hem de okuyucunun dikkatini celbetmektedir. Öte yandan, hadisler ve Arap şiirinden yapılan alıntıların miktarı görece sınırlıdır. Diğer yandan yazarın tercih ettiği hadis-i şerifler ve şiirler dönemin ilmi ve edebî çevrelerinde çoğunlukla bilinen metinlerden seçilmiştir. Eser her ne kadar estetik olarak yoğun kabul edilebilecek bir çalışma olsa da iktibaslar özelinde düşünülecek olursa müellif iktibaslar metnin doğal akışında estetik bir bütünlükle vermiştir.

Makâme teşbih, telmih, kinaye, seci ve daha pek çok edebî sanatı da barındırmaktadır. Nitekim eserde başlı başına müellifin yazdığı şiirler bir çalışma konusu olabilir. Ancak bu çalışmanın odak notası iktibas sanatı ile sınırlı tutulmuştur. Çok boyutlu bir inceleme yapılabilmesi için uzun soluklu ve daha detaylı incelemelere muhtaçtır. Bu çalışma araştırmacıları diğer sanatları da detaylı inceleme ve araştırma konusu yapma konusunda kapıları aralamış olacaktır.

Söz konusu çerçevede, ilerleyen süreçlerde yapılan çalışmalarda el-Hemedânî'nin makâmeleri muhtelif boyutlarıyla ele alınabilir. Bilhassa eserdeki diğer edebî sanatların sistematik olarak incelenmesi, kurgusunun derin analizleri, eserde kullanılan zaman-mekân ve isimlendirmelerin daha kapsamlı tahlilleri, hatta makâme türünün zaman içerisinde nasıl evrildiği ve diğer makâme yazarlarıyla mukayeseli çalışmalar yapmak mümkündür.

Netice itibariyle, bu çalışma Hemedânî'nin Makâmât isimli eserinde iktibas sanatının zengin bir biçimde kullanıldığını ortaya koymuştur. Eserdeki alıntıların çoğunlukla Kur'an ve mesellerden yapılmış olması döneminin edebî ve ilmi çevresinin bilgi düzeyini belirgin bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda genel olarak müellifin kullandığı bütün edebî sanatlar özelde ise iktibas sanatı sadece bir süsleme unsuru değil bununla birlikte okuyucunun zihnini canlı tutan ve dikkatini celbeden bir unsur olarak da karşımıza çıkmaktadır. Hemedânî'nin bu sanatı bu denli ustalıkla kullanmış olması onun edebî dehasının ve ne için akranları tarafından "Bedîüzzaman" olarak lakaplandığını büyük bir açıklıkla teyit etmektedir.

KAYNAKÇA

Abbas Hânî Cerrâh. *el-Makâmâtu'l-'Arabiyye ve âsâruhû fi'l-'âdâbi'l-'âlemiyye*. Amman, 2014.

Ahdeb, İbrahim b. Ali et-Trablusi. *Keşfü'l-meani ve'l-beyân an resail-i Bediüzzaman.* Beyrut, el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1890.

Ahmet Cevdet Paşa. *Belâgat-ı 'Osmâniyye*. Kızılay, Ankara: Akçağ, 1. Basım, 2000.

Ahmet Hasan ez-Zeyyat. *Tarihü'l-edebî'l-'Arabi.* 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayât, 1983.

Ahmet Savran. "İmruül Kays b. Hucr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.*22/237-238. İatanbul: TDV Yayınları, 2000.

Aşık, Nevzat. "Bedîüzzaman el-Hemedânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/328-329. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Âşık, Nevzat. *Bedî'u-Zemân el-Hemezânî*. İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1996.

Ayyıldız, Erol. "Makāme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/417-419. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Bedîüzzaman el-Hemedânî. *Makamâtu Bedîüzzaman el-Hemedânî*. thk. Muhammed Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2005.

Bolelli, Nusrettin. *Belâgat: (beyân, me'ânî, bedî' ilimleri): Arap Edebîyâtı*. İstanbul: IFAV, 8. Basım, 2013.

Brockerlmann, Carl.	*Geschichte der Arabischen Litteratur*. 1-3 Cilt. Leiden, 1943.
Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail.	*Sahîhü'l-Buhârî.* Dımeşk: Dârü İbn Kesîr- Dârü'l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.
Bulut, Ali.	*Bedî' İlmi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2016.
Bulut, Ali.	*Belâgat: Meânî-Beyân-Bedî*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2015.
Butrus el-Bustani.	*Kitâbu dâiretü'l-maarif: Kamusu âm li-külli fen ve matleb"* Beyrut : Dârü'l-Ma'ârif 1883.
Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr .	*el-Beyân ve't-tebyîn*. nşr. Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn. 1-4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1998.
Can, Muhammet Ali.	*Arapça'da Makâme Edebîyatı ve Nâsîf el-Yâzicî'nin Mecma'u'l-Bahreyn Adlı Eseri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed.	*Kitabu't-ta'rîfât*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
el-Cürcânî, Abdulkâhir.	*Delâ'ilu'l-İ'câz fî İlmi'l-meânî*. nşr. M. Reşîd Rıza. Beyrut: Dâru'l- M 'arife, 1994.
el-Cürcânî, Abdülkâhir.	*Esrârü'l-belâğa*. Beyrut: Dâru ihyai'l-Ulum, 1992.
Çağrıcı, Mustafa.	"Nasihat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/408-409. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Çelebi, İlyas. "Sâhib b. Abbâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 35/512-513. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Dayf, Şevkî. *el-Makâme*. Kahire: Darü'l-Ma'ârif, 7.Basım, 1987.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "Beyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/23-25. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Durmuş, İsmail. "İktibas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/52. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Durmuş, İsmail. "Kinaye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/34-36. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Durmuş, İsmail. "Mecaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/217-220. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Durmuş, İsmail. "Mütenebbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 32/195-200. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Durmuş, İsmail. "Tazmin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/204-206. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Efendioğlu, Mehmet. "Muhadramûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/395-396. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Er, Rahmi. *Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî ve makâmeleri*. Ankara: Hece Yayınları, 1. Basım, 2020.

Ferhat, Kutaiba. *Arap Dili debiyatında Kur'an'dan İktibas*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Belâgat İlminin gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (1993) 268.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l- 'ayn*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2003.

Harîrî, Fâres İbrahim. *Makâme nevîsî der edebîyât-ı fârisî ve te'sîr-i makâmâtı arabî der ân*. Tahran, 1342.

el-Hâşimî, Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ. *Cevâhirü'l-belaga fi'l-meani ve'l-beyân ve'l-bedi'*. Kahire: Matbaati's-Saade, 1905.

Hatîb el-Kazvînî. *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâğa*. nşr. M. Abdülmün'im Hafâcî. Kahire, 1400.

Hutay'e Ebû Müleyke Cervel b. Evs b. Mâlik el-Absî. *Divanü'l-Hutay'e.* thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ'. Beyrut : Dârü'l-Erkam.

Ivad, Yusuf Nur. *Fennu'l-makâmât beyne'l-meşrik ve'l-mağrib*. Bayrūt: Dâru'l-Kalem, 1979.

İbn Ebi'l-İsba, Zekiyyüddin Abdülazim. *Bediü'l-Kur'ân*. thk. Hıfni Muhammed Şerif. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1957.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnai'z-zamân*. 1-8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem. *Lisânü'l-Arab*. nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sadık el-Ubeydi. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.

İbn Reşîk el Kayrevânî, Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Ezdî. *el-ʿUmde fî meḥâsini'ş-şiʿr ve âdâbih ve naḳdih'tir*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 1-2 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Hicazî, 1934.

İbnü'l-Mu'tez, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed b. Câfer. e*l-Bedî' fi'l-Bedî '*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1410.

İnce, Muhammet. *Nuhbetü'l-emsâl, mecmau'l-emsâl tercümesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2022.

İşler, Emrullah. "Tarafe b. Abd." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi.* 40/347–348. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Kara, İbrahim. "Arap *Belâgatında* İktibas Sanatı". *Artuklu Akademi*. https://doi.org/10.34247/artukluakademi.886616

Karaca, Ahmet Cevdet. *Arap Edebîyatında Makâme ve Bazı Makâmât Örnekleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Kaya, Mahmut. "Hitâbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

el-Kazvînî, Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb. *Telhis (Meani-Beyan-Bedi)*. çev. Muhammed Fahreddin Dinçkol. Istanbul: Ebrar Yayınları, 1990.

Kazvînî, el-Hatîb. *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga*. thk. Muhammed Abdülkâdir el-Fâzilî. Beyrut: el-Mektebetü'l- 'Asriyye, 2009.

Kılıç, Hulusi. "Belâgat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/380-383. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Bilgegil, M. Kaya. *Edebîyat Bilgi ve Teorileri*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1980.

el-Meydânî, Ahmed b. Muhammed. *Mecma'ul-Emsâl*. 4 Cilt. Kahire: İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1979.

Mübârek, Zeki. *en-Nesru'l-fennî fi'l-karni'r-râbi*. Kahire: Muessesetu'l-Hindâvî, 2013.

el-Mütenebbî, Ebü't-Tayyib Ahmed b. Hüseyinb. Hüseyin Kindi. *Divanü'l-Mütenebbî.* Deoband [Diyubend]: el-Metâbiü'l-Kâsımi, 1339.

Muhammed Ali Taha ed-Dürre. *el-Muallakatü'l-aşr et-Tıval,* Dımaşk: Mektebetü'r-Râzî, 1986.

Ömer Asım Aksoy. *Atasözleri Ve Deyimler Sözlüğü.* 3 Cilt İstanbul: İnkılâp Kitabevi,1988.

Öz, Mustafa. "Ezlâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/67. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Öztürk, Okan Murat. *Makam Müziğinde Ezgi ve Makam İlişkisinin Analizi ve Yorumlanması Açısından Yeni Bir Yaklaşım: Perde Düzenleri ve Makamsal Ezgi Çekirdekleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.

er-Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn Fahreddin. *Nihayetü'l-icaz fî dirayeti'l-i'caz.* Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1985.

Keleş, Reyhan. *Divan Şiirinde Lafzî Âyet ve Hadis İktibasları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.

Saraç, M. A. Yekta. *Klâsik edebîyat bilgisi: belâgat*. Fatih, İstanbul: R Yayınları, 2000.

Sealibi, Ebû Mansûr, Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail. *Yetimetü'd-dehr fi mehasini ehli'l-asr.* 1-7 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1973.

es-Sekkâkî, Ebû Y'akûb. *Miftâhu'l-ulûm*. çev. Zekeriya Çelik. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Sibeveyhi, Ebû bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi. *Kitâbu Sibeveyhi.* thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1977.

Şeşen, Ramazan. "Câhiz". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi,* C.7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1993.

Şeşen, Ramazan. "Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed." *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, 381.

et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Muhtasaru'l-eânî*. Istanbul: Eser Kitabevi, 1960

et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *el-Mutavvel Şerhu telhisi Miftahi'l-ulum*. thk. Abdulhâmid Ahmed Yusuf Hindâvî Hindâvî. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l- İlmiyye, 2007.

Tok, Fatih. *Peygamberimizin Kur'an'dan iktibasları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lİsâns Tezi, 2005.

Uludağ, Süleyman. "Makam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/409-410. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Zemahşeri, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf ʿan hakâʾıkı gavâmizi't-tenzîl ve ʿuyûni'l-ekāvîl fî vücûhi't-teʾvîl*. thk. Mustafa Hüseyin Ahmed. Kahire: Matbatü'l-İstikâme, 1946.

Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-Luğati'l-Arabiyye*. 7 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Hilâl, 3.Basım, 1937.

Züheyr b. Ebî Sülmâ, (Rebîa) b. Riyâh el-Müzenî. *Divanu Züheyr b. Ebû Sülma.* Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2008.